

KERESZTÉNY MAGVETŐ

KIADJA AZ ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZ • ALAPÍTÁSI ÉVE 1861 • 116. ÉVFOLYAM

2010.

KERESZTÉNY MAGVETŐ

ALAPÍTÁSI ÉVE 1861
KIADJA AZ ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZ
MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT
116. évfolyam • 2010 • 1. szám • Kolozsvár

A kiadvány megjelenését a
Communitas Alapítvány támogatja

Főszerkesztő: dr. Kovács Sándor
Felelős szerkesztő: dr. Szabó Árpád
Szerkesztő: Jakabffy Tamás
Olvasószerkesztő/korrektor: Kürti Miklós
Műszaki szerkesztő: Ruzsa István

A szerkesztőbizottság tagjai: dr. Balázs Mihály, dr. Brandt Julianne, dr. Czire Szabolcs,
dr. Horn Ildikó, Koppándi Botond, Molnár B. Lehel, dr. Rezi Elek

Szerkesztőség címe: 400105 Kolozsvár, 1989 December 21 út, 9 sz.
Tel: +40 264 593236, +40 364 405558; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.com
Postacím: 400105 Cluj-Napoca, b-dul 21 Decembrie 1989 nr. 9.

Készült a kolozsvári GLORIA nyomdában.

ISSN 1222-8370.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Dr. Rezi Elek Az új kijelentés eszköze. Unitárius reflexió a kereszténység és a világvallások közötti párbeszédéről.	5
Pál János Kényszerpályás útkeresés. Adatok a Dél-Erdélyi Unitárius Egyház történetéhez – 1..	22
Molnár Dávid Csáky Mihály levelének előtörténetéhez.	45
Balázs Mihály Szöveggyűjtemények Comenius unitáriusok elleni vitairataiból.	52

MŰHELY

Dr. Szabó Árpád Megszólít a történelem	67
Káldos János Az Erdélyi Unitárius Egyház története 2.	70
Hoffmann Gizella Több évszázados tudás tára.	77
Darkó Béla felügyelő gondnok köszöntője a Berde-serleggel a 2006. évi főtanácsi ülés alkalmával.	79
Varró Margit iskolaigazgató köszöntője a Berde-serleggel a 2009. évi főtanácsi ülés alkalmával.	81

SZÓSZÉK – ÚRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Gyerő Dávid Tanítvánnyá lenni – az emmausi úton (ApCsel 4,32; Lk 24,15–16. 28,31) ...	83
--	----

Koppándi Botond	
Vendégszerető tanúságtétel (Lk 24,41)	87
Pálfı Dénes	
„Mi közöm hozzád, Jézus?” (Mk 5,1–20)	91

KÖNYVSZEMLE

Kovács Sándor: <i>Unitárius egyháztörténet</i> (dr. Gaal György)	95
<i>Szóra bírva. Kozma Zsolttal beszélget Tunyogi Lehel</i> (Koppándi Botond) . . .	100
Klaus Douglass: <i>Isten szeretetének ünnepe. Az istentisztelet mai formáiról</i> (Koppándi Botond)	104
Abstracts	109

TANULMÁNYOK

Dr. Rezi Elek

Az új kijelentés eszköze

Unitárius reflexió a kereszténység és a világvallások közötti párbeszédéről

A kortárs keresztény teológia egyik legújabb, legidősebb, „a legtöbb teremtetőert és ötletességet” igénylő területe a kereszténység és a világvallások közötti párbeszéd. A kereszténységnek a más vallási hagyományokhoz való viszonyulása a történelem folyamán egyoldalú és kizárólagos irányulást tükrözött, de fordítva is ugyanezt a viszonyulást tapasztaljuk. A kereszténység – olyan vallásként, amely egyedüli hordozója és letéteményese az üdvösségnek – kizárólagosan magának igényelte az elsőbbséget. A szemléletváltozást egyfelől a modern korban kialakuló pluralista társadalmak multikonfesszionális és multikulturális együttélésének élethelyzeti motíválták, másfelől a második világháborút követő világméretű társadalmi, gazdasági, politikai átalakulások hatására olyan világméretű problémák jelentkeztek, amelyek előtérbe hozták a világvallások közötti párbeszéd szükségességét.¹

Hans Küng német teológus a kereszténység és a világvallások közötti párbeszéd szükségességéről értekezve kijelentette: „Lassan felülemelkedünk az elszi-

¹ A téma történeti áttekintésének nagy szakértője Marcus Braybrooke. Lásd Braybrooke, Marcus: *Pilgrimage of Hope*. London, 1992, SCM Press; Uő. *Children of One God*. London, 1991, Vallentiner Mitvhel; Uő. *Faith in a Global Age*. Oxford, 1995, Braybrooke Press; Uő., *A Wider Vision. A History of the World Congress of Faiths*. Oxford, 1996, One-world Press; Unitárius vonatkozásban Harry H. Hoehler munkájára hívjuk fel a figyelmet. Lásd Hoehler, Harry H.: *Christian Responses to the World's Faiths*. The Unitarian Universalist Christian, Summer/Winter, Vol. 45, 1990/2–4. 5–126. Megemlíjtjük, hogy a világvallások közötti együttműködésre vonatkozóan az első tényleges lépés 1893-ban Chicagóban alapított Világvallások Parlamentje (Parliament of World's Religions) nemzetközi szervezet megalapításával kezdődött.

geteltségen, kezdjük tudomásul venni a másik valóságát. A háborúk, hidegháborúk, majd az inkább válságos, mint békeséges koegzisztencia kora után talán a negyediknek, a *proegzisztencia* korának a küszöbén állunk. Minden nyilvánvaló akadály és nehézség ellenére úgy látszik, hogy a világtörténelemben először éljük meg az *általános ökumenikus öntudat* lassú ébredését és a vallások komoly párbeszédének megindulását. Először csak vezető szakembereink között, majd széles körben. Meglehet, ez lesz a 20. század egyik legfontosabb jelensége, amely csak a 21. században feje ki hatását. Feltéve, ha még megéri az emberiség. Ezért az »ökumenét« nem szabad egyházközpontúan értelmeznünk. Nem korlátozhatjuk csupán a *keresztény egyházak közösségére*, ki kell terjesztenünk érvényét más *nagy vallások közösségére* is. Az ökumené szó eredeti értelemben a föld minden lakójára vonatkozik.²

A világvallások közti párbeszéd lehetősége két síkon jelentkezett: *teológiai* (dogmatikai, hitelvi) és *gyakorlati* síkon. A lehetőségek magukban hordozták a dialógus nehézségeit – de megvalósíthatóságait is.

A teológiai megközelítés

A világvallások közötti teológiai párbeszéd nehézségei, akadályai a megrögzött, statikus, sajátos dogmatikai, hitelvi, kulturális különbözőségekből fakadnak. A teológiai, dogmatikai kérdésekben a világvallások nehezen mozdulnak el a hivatalosan megállapított és elfogadott állásponttól. A kereszténység nézőpontjából vizsgálva a témát a teológiai megközelítésnek háromféle viszonyulási lehetőségét körvonalazták a szakemberek: az exkluzivista, inkluzivista és pluralista viszonyulásmódokat.³

² Küng, Hans – Ess, Josef van: *Párbeszéd az iszlámról*. Kereszténység és világvallások sorozat. Budapest (a továbbiakban Bp.), 1984, Palatinus Kiadó. 5–6.

³ McGrath, Alister: *Bevezetés a keresztény teológiába*. Bp., 1995, Osiris Kiadó. 400–405; Hick, John – Knitter, Paul F. (editors): *The Myth of Christian Uniqueness. Toward a Pluralistic Theology of Religions*. New York, 1987, Orbis Books. 7–8; Küng, Hans: *Is There One True Religion?* In *Theology for the Third Millennium. An Ecumenical View*. New York – London – Toronto – Sydney, 1988, Anchor Books, Published by Doubleday, 227–256. A téma elmélyítésére vonatkozóan a „Kereszténység és a világvallások” sorozatban megjelent kiadványok tanulmányait ajánljuk, amelyek a Tübingeni Egyetem 1982-es nyári szemeszterének keretén belül hangzottak el, tizenkét egymásra reflektáló előadás formájában. A kötetekbe a kettős előadások és az utánuk következő vita átdolgozott és kibővített anyagai kerültek. Lásd Küng, Hans – Bechert, Heinz: *Párbeszéd a buddhizmusról*. Bp., 1997, Palatinus Kiadó; Küng, Hans – Ess Josef van: *Párbeszéd az iszlámról*. Bp., 1998, Palatinus; Küng, Hans – Ching, Julia: *Párbeszéd a kínai vallásokról*. Bp., 2000, Palatinus; Küng,

Az exkluzivista álláspont

Ennek az álláspontnak a képviselői úgy vélik, hogy a kereszténység az egyetlen igaz vallás, amely az embernek üdvösséget biztosít. Ennek teológiai alapja Istennek Jézus Krisztusban adott végső kijelentése, ami azt jelenti, hogy Krisztuson kívül nincsen igaz és helyes istenismeret, következésképpen az üdvösség csak Krisztus által lehetséges. Ez az álláspont magától értetődően minden vallásközi párbeszédet meddőnek és fölöslegesnek tart.⁴ Karl Barth teológiai felfogása jól érzékelteti ezt az álláspontot. Barth leszögezte: „A teológia nem foglalkozik majd magával Istennel, sem magával az emberrel, hanem attól kezdve, hogy Isten istenségében emberi, a teológia tárgya pontosabban már az emberrel találkozó Isten, és az Istennel találkozó ember: a párbeszéd és a történet, ahol egyesülésük megvalósul. Ennélfogva a teológia csak Jézus Krisztusra irányuló tekintettel tud gondolkodni és beszélni.”⁵ Az egyetlen „igaz vallás” exkluzivista szemléletének szomorú következményeit Hans Küng részletesen felvázolta, és kijelentette, hogy nem lehet béke a világban a vallások közötti békesség nélkül, és nem lehet békeség a világvallások között a keresztény felekezetek közötti békesség nélkül.⁶

Hans – Stietencorn, Heinrich von: *Párbeszéd a hinduizmusról*. Bp., 1999, Palatinus; Bürkle, Horst: *Az istenkereső ember. A világvallások istenkeresése*. Szeged, 1998, Katolikus teológiai kézikönyvek (3. szám), Agapé, Ferences Nyomda és Könyvkiadó. Harry H. Hoehler a viszonyulás lehetőségeit kiszélesíti és a következő szempontokat említi: exclusivism, pre-parationism, relativism, syncretism, reconception, fideism. Lásd Hoehler: i. m. 5–126.

⁴ Az exkluzivista szemléletet híven tükrözi a következő megállapítás: „A keresztény önértelmezés a kereszténységet egyedülállónak, kizárólagosnak, felsőbbrendűnek, véglegesnek, normatívnak és abszolútnak tartotta, olyan vallásnak, amely az egyetlen egy vallást képviseli, amelynek Istentől nyert joga van a létezésre és a terjeszkedésre.” Ez a megállapítás a római katolikusokra és a protestánsokra egyaránt vonatkozik: „Ahol a katolikus modell az »extra ecclesiam nulla salus«, az egyházon kívül nincs üdvösség elvéhez ragaszkodott, ott a protestáns modell »az ígén kívül nincs üdvösség«-et vallotta.” Lásd Kovács Ábrahám: *Különböző teológiai megközelítések más vallásokhoz*. In *Nap-Kelettől Nap-Nyugatig* (Vallástörténeti tanulmányok I.), Szerkesztette Szathmáry Sándor. Bp., 1999, Kiadja a RZSI Doktorok Kollégiumának Főtitkári Hivatala. 40.; Hoehler: i. m. 22–40.

⁵ Picon, Raphael: *Jézus Krisztus és a nem-keresztény vallások*, Keresztény Magvető (a továbbiakban KerMagv) 113. évf. (2007). 6; Barth krisztológiáját „kizáró krisztocentrizmusnak” is nevezik, mert felfogásában Krisztus úgy jelenik meg, mint minden vallásváltozat teljes és elengedhetetlen megítélési kritériuma. További tájékozódásra vonatkozóan lásd Barth Károly: *Kis Dogmatika*. Bp., 1947, Országos Református Misszió Munkaközösség kiadása.

⁶ „No question in the history of the churches and the religions have led to so many dispute, bloody conflicts, and indeed „wars of religions” as the question of truth. Blind zeal for truth has brought on unrestrained injury, burnings at the stake, destruction, and

Az inkluzivista álláspont

Az inkluzivista megközelítés egyik ismert képviselője Karl Rahner római katolikus teológus volt, aki azzal érvelt, hogy Isten egyetemes üdvakarata mindenkire vonatkozik, a nem keresztény vallási hagyományban élőkre is. E vallások követői – mondja Rahner – elfogadták ezt a kegyelmet anélkül, hogy teljesen tudatában lettek volna annak, hogy mi is az. Ezeket nevezte Rahner „anonim keresztényeknek”.⁷ Rahner úgy vélte, a kereszténységnek és Krisztusnak különleges helye van az üdvösség biztosításában, de más vallási hagyományok közvetíthetik Isten kegyelmét az általuk megszabott életvitelen keresztül, mint például a felebarát önzetlen szeretete. Rahner sohasem adta fel azt a felfogását, hogy a kereszténység abszolút vallás, de felkínálta a lehetőséget az üdvösségre a más vallásos hagyományban élők számára. Rahner felfogását John Hick angol teológus hevesen támadta. Hick különösképpen az anonim kereszténység fogalmának bevezetését bírálta, és kijelentette, hogy Rahner felfogása paternalista, mert „egyoldalú módon tiszteletbeli tagságot ajánl fel azoknak, akik semmilyen ebbéli igényüket nem fejezték ki”.⁸ Rahner felfogásából világosan elzárkózása attól, hogy egyenlőségelet tegyen a kereszténység és más vallási tradíciók (világvallások) közé. Ő inkább a kereszténységhez igyekszik „idomítani” a más vallási hagyományokat.

Hans Küng a keresztény–iszlám párbeszéd lehetőségeinek tárgyalásakor elutasítva Karl Rahner felfogását leszögezte: „Nem, a keresztényeknek nem szabad a muzulmánokat »anonim keresztényekként« bekebelezni, mint azt jószándékú keresztény teológusok újra és újra megkísérlik. Természetesen a muzulmánok sem csinálhatnak a keresztényekből »anonim muzulmánokat«.”⁹

Az inkluzivista állásponttól való szabadulás nehézségére utal Jacques Dupuis római katolikus teológus magatartása. Dupuis, aki egyébként több tanulmá-

murder at all times and in all churches and religion ... There can be no peace between the world religions without peace between the Christian churches.” Lásd Küng: *Theology for the Third Millennium*. 227–228.

⁷ Rahner a *Teológiai vizsgálódások* című műve ötödik kötetében négy tézis körül fejtené ki ezzel kapcsolatos nézeteit. Lásd *Theological Investigation*. London, 1966, 122; Kránitz Mihály: *Alapvető hittan. Hit, tudás, megismerés*. Bp., 2000, Szent István Társulat. 140–149.

⁸ McGrath, Alistar: i. m. 404. Hans Küng is kifogásolja Rahner véleményét: „But around the world one will never find a serious Jew or Muslim, Hindu or Buddhist, who does not feel the arrogance of the claim that he or she is „anonymous” and, what is more, an „anonymous Christian.” We must not forget that followers of other religions are to be respected as such, and not to be subsumed in a Christian theology.” Lásd Küng: i. m. 236.

⁹ Küng, Hans – Ess, Josef van: *Párbeszéd az iszlámról*. 177.

nyában is az őszinte, hiteles vallásközi párbeszéd és együttműködés lehetőségeit és szükségszerűségeit szorgalmazta, mégis olykor „elszólja magát”, és a keresztény törekvéseket legitimálja: „A vallásközi párbeszéd méltó befejezése, ha végül a keresztény fél és másik vallású partnere közösen tér meg egyazon Istenhez – Jézus Krisztus Istenéhez – , aki együtt, egymás által hívja őket. Ez a kölcsönös meghívás Isten hívásának a jele, kölcsönös evangelizáció. Ez épül össze a különböző vallások követőiből egy világméretű egyesülésig, amely Isten Országának eljövételét jelzi.” (Tehát, végül is mindenkinek Jézus Krisztus Istenéhez, a kereszténységhez kell vissza-, vagy betérnie.)¹⁰

A pluralista álláspont

A pluralista megközelítés legjelentősebb képviselője John Hick, aki azt szorgalmazza, hogy a kereszténység térjen át a Krisztus-központú szemléletről az Isten-központú szemléletre.¹¹ Hick kijelentette: „itt az ideje elmozdulni attól a dogmától, hogy a kereszténység van a középpontban, annak a felismerésnek az irányában, hogy Isten van a középpontban, és minden vallás, beleértve a miénket is, neki szolgál, és körülötte forog.”¹² John Hick felfogását főleg a keresztény teológusok részéről érte kemény kritika. Bírálói szerint az, hogy Hick kiiktatja Krisztust mint hivatkozási alapot, gyakorlatilag azt jelenti, hogy feladta a jogát, hogy keresztény nézőpontból beszéljen. John Cobb amerikai teológus bírálatában megfogalmazta: „Hick opciója nem kielégítő, mivel túlságosan »devalválja« a krisztusi értéket. Krisztusnak a keresztény teológia középpontjában kell maradnia, minthogy a legmagasabb fokon jeleníti meg a teremtés működő elvét.”¹³

¹⁰ Dupuis, Jacques: *A kereszténység megújulása a vallásközi párbeszédben*. Mérleg, 2004/4, 383.

¹¹ Hick, John: *God and the Universe of Faiths*. London, 1973, Mcmillan Press. 104; A témára vonatkozóan még lásd Hick, John – Knitter, Paul (ed.): *The Non-Absoluteness of Christianity*. In *The Myth of Christian Uniqueness. Toward a Pluralistic Theology of Religions*. New York, 1987, Orbis Books. 16–36.; Hick, J. – Hebblethwaite, Brain (ed.): *Christianity and Other Religions. The Place of Christianity among the World Religions*. London, 1987, Collins and Philadelphia Fortress; Hick: *An Interpretation of Religion: Human Responses to the Transcendent*. London, 1989, Macmillan Press; Hick : *God Has Many Names*. Philadelphia, 1982, The Westminster Press.

¹² McGrath: i. m. 404; Hick, John: *Is Christianity the Only True Religion, or One Among the Others?* www.john.hick.org.uk, 2001.

¹³ Picon: *Jézus Krisztus és a nem-keresztény vallások*. KerMagy 113. évf. (2007). 14. John Hick és John Cobb közti vitával kapcsolatosan lásd az idézett tanulmányt, 5–15.

Úgy véljük, a fent említett három teológiai megközelítési modell körüli vita még hosszú ideig folytatódik, mert erre okot szolgáltat a pluralista társadalmakban kialakult multikulturális hagyomány. De tény az is, hogy a közeledésnek az igénye éppen ezekben a társadalmakban fokozódik egyre erőteljesebben.

A gyakorlati megközelítés

A teológiai megközelítés nehézségeivel számolva a teológusok úgy vélik, sokkal kézzelfoghatóbb a párbeszéd lehetősége *gyakorlati vonatkozásban*. Viszont le kell szögeznünk: ahhoz, hogy a vallásközi dialógus eredményes legyen, szükséges a vallásos tudatélmény és vallásos tapasztalat, bármilyen szinten és formában nyilvánuljon is meg, és a hitelvi látásmód nem mellőzhető teljes mértékben. Horst Bürkle római katolikus teológus úgy véli, „a saját hit nem akadály, mint ahogy ezt néha állítják, hanem mindenekelőtt szükséges előfeltétele a más vallások hívőivel folytatott teológiai párbeszédünknek. Ez teszi lehetővé az objektív »kommunikációt«. Megóvja az idegen vallásos jelenséget attól, hogy saját vallásos jellegétől eltávolodva idegen síkra szoruljon, és emiatt eltorzuljon. A »kommunikációs síkon« azokat a feltételeket értjük, amelyek egy vallásos jelenség előítélet nélküli értékeléséhez szükségesek.”¹⁴ Az objektív kommunikáció feltételezi, hogy a vallásközi párbeszéd esetében nem egyszeri történéstről, hanem folyamatról kell beszéljünk.¹⁵

A dialógus *mint folyamat* a következő három, egymásra épülő és egymást kiegészítő szakaszt járja be:

A *megismerés* – egymás „maiságának” a realista számbavételét jelenti. A párbeszéd igényli a múltbeli tévhitek, hamis információk, előítéletek eloszlatását, viszont a jelenben történik, és nem távolabbi célra irányul. A megismerésre való törekvés kizárja azt a szándékot, hogy egyik partner a másikat a saját hitére „átértítse”, inkább arra törekszik, hogy ki-ki a maga hitében mélyüljön el. Elképzelhetetlen igazi vallásközi dialógust kialakítani, ha az egyik fél nem akar kapni, csak adni, nem akar tanulni, csak tanítani. Ez esetben a párbeszéd helyett egyirányú monológról beszélhetünk. Joseph Estlin Carpenter unitárius teológus már a 19. században merészen feltette a kérdést: „Nem fog-e a kölcsönös megértés köl-

¹⁴ Bürkle: i. m. 148.

¹⁵ Swidler, Leonard: *A dialógus tízparancsolata*. KerMagv 92. évf. (1986). 14–17; Braybrooke, Marcus: *A Wider Vision. A History of the World Congress of Faiths*. Oxford, 1996, Oneworld Press. 176–179.

csönös megbecsülésre vezetni minket?”¹⁶ Válasza határozott igen volt. Mi is úgy látjuk, hogy a világvallások közötti párbeszéd folyamatában a kölcsönös megismerés, megértés elindít a kölcsönös megbecsülés felé.

Az értékek felismerése – a dialógus-felek egymás hitelveiben, vallási kultúráiban, hagyományaiban, művészetében értékeket ismernek fel, és azokat „énképükben” igyekeznek az együttműködés közös céljának szolgálatába állítani. Jacques Dupuis katolikus teológus a dialógus két fontos hozadékát emeli ki a keresztények számára: „Van még valami, amit a keresztények nyerhetnek a párbeszédben, sőt ez kétféle módon is hasznukra válhat. Az egyik: hitük gazdagodása. A másként hívó partnernek hittapasztalata és tanúságtétele által képesek lesznek arra, hogy bizonyos mértékig mélyebbre jussanak Isten titkának felfedezésében, megértsenek olyasmiket, amiket korábban kevésbé tudtak felfogni, vagy amiket a keresztény tanítás nem tudott eléggé világossá tenni számukra. A párbeszéd másik hozadéka a hit megtisztulása. A találkozás megrázó élménye gyakran vet fel kérdéseket, s a keresztényt arra kényszeríti, hogy felülvizsgálja megalapozatlan gyanakvásait, és túllépjen beszűkült világa korlátain. A párbeszéd hozadéka az is, hogy felrázza a keresztény embert.”¹⁷

Új területek feltárása – az értelem, a vallásos tapasztalat segítségével olyan új területek fedezhetők fel, amelyekről azelőtt nem volt tudomásunk, vagy legalábbis nem értékeltük azokat annyira. Az új területek feltárásának egyik nehézsége a dogmatikai nyelvezet. A világvallások különböző hangsúllyal és kifejezéssel tárják fel az Isten által kijelentett vallási igazságokat, amelyek a kölcsönös jó szándék hiányában megnehezítik a lényeg megragadását. A nyelvezet különbözősége ellenére a párbeszéd-partnereknek el kell ismerniük azt, hogy minden igazság Istentől jön, aki maga az Igazság, és ezért tiszteletet érdemel „bármilyen csatornán keresztül érkezik is hozzánk”.

A dialógus folyamatának három szakasza rávilágít arra, hogy a párbeszéd célja: megváltozni, növekedni a valóság felfogásában és megértésében, előítéleteket eloszlató megértő készséggel bírni, és annak szellemében felelősen cselekedni.

A szakirodalomban a vallásközi párbeszéd „technikáját” a *passing over and returning* kifejezéssel szokták jellemezni, ahol a „passing over” a dialógus-társsal, a másik vallási tapasztalatával való találkozást jelenti, a „returning” pedig refle-

¹⁶ Carpenter, Joseph Estlin: *A kereszténység helye a világ vallásai között*. Fordította Kiss Elek. Cluj-Kolozsvár, 1923. 167.

¹⁷ Dupuis, Jacques: *A kereszténység megújulása a vallásközi párbeszédben*. Mérleg, 2004/4. 383.

xiót jelent saját hitfelfogásunkra, amelyet megérintett a másik hite. Egy kortárs katolikus teológus így látja ezt a folyamatot: „Azt mindenesetre biztosan állíthatjuk, hogy a vallásközi párbeszéd két, különböző hitben élő személy között akkor jöhet létre, ha mindketten egyenlő erőfeszítést tesznek azért, hogy – amennyire lehetséges – részesedjenek egymás vallási tapasztalataiban. A találkozást úgy tekintjük, mint a látás és érzékelés, a gondolkodás és a megélés kétféle módját egy és ugyanazon emberben. Ez a »hitközi dialógus« a személyek elengedhetetlen felkészülése a vallásközi dialógusban közöttük megvalósuló mélyebb cserekapcsolatra.”¹⁸

A vallásközi párbeszéd *teológiai* nehézségeit felmérve nem látunk reális esélyt egy globális teológia kidolgozására, de nem is látjuk értelmét, ezért inkább a párbeszéd *gyakorlati* vetületeit szorgalmazzuk. Úgy véljük, hogy a kölcsönös tiszteletnek, jóakaratnak, jó szándékú megértésnek az élet, a teremtett világ szolgálata érdekében nincsenek sem elvi, sem gyakorlati akadályai.¹⁹

A vallások közötti párbeszéd fontosabb, gyakorlati vonatkozású témái közül – a teljesség igénye nélkül – megemlíthjük a következőket: az élet értéke, védelme és gazdagítása, a teremtett világ iránti felelősségteljes gondoskodás, a világbéke megőrzése, az alapvető emberi jogok tiszteletben tartása mind országos, mind regionális, mind nemzetközi szinten. A szabadság, a méltányosság, az igazságosság megvalósításának szorgalmazása, a szegénység, az elnyomás, a faji, nemi, vallási, nemzetiségi diszkrimináció, az erőszak minden formája elleni küzdelem, beleértve természetesen a terrorizmus és a háború elleni küzdelmet is. A vallásos hit mélyítése, a vallásos lelkiség erősítése, gazdagítása, a kölcsönös szeretet megélése.

A világvallások képviselői felismerték, hogy a vallások közötti párbeszéd gyakorlati vonatkozásának a megvalósítása egy *globális etika* kialakításában konkretizálódhat. Ez a felismerés 1993-ban valósággá vált, amikor a Világvallások Parlamentjének 1993-ban Chicagóban tartott kongresszusán a képviselők elkötelezték magukat a globális etika ügyének szolgálatáért és közösen aláírtak

¹⁸ Uo. 380.

¹⁹ Hans Küng, a világvallások közötti párbeszédet szorgalmazó teológus kijelentése figyelemreméltó: „Insofar as a religion serves the virtue of humanity, insofar as its teachings on faith and morals, its rites and institution support human beings in their human identity, and allows them to gain meaningful and fruitful existence, it is a true and good religion.” Lásd Küng, Hans: *Theology for the Third Millennium. An Ecumenical View*. 244.

egy erről szóló nyilatkozatot (Declaration Towards a Global Ethic).²⁰ A világ-vallások képviselői azért tartották fontosnak a nyilatkozat közzétételét, hogy a világ minden vallásos emberének lelkiismeretéhez szólva tudatosítsák a közös összefogás szükségességét korunk nagy veszélyeinek leküzdéséhez. Például: az erőszak és a háború, a szegénység és az éhezés, a diszkrimináció és az elnyomás, az ökológiai válság. A cél érdekében közös etikai alapelvet²¹ és négy irányelvet²² fogadtak el.

Az erdélyi unitárius teológia a 19. század második felétől érdeklődéssel fordult a nagy világvallások felé. Az érdeklődést a 19. század második felében kibontakozó és egyre nagyobb népszerűségnek örvendő vallástudomány jelentkezése motiválta. A *Keresztény Magvető*ben széles teret nyitnak a vallástörténeti, vallásfilozófiai, összehasonlító vallástudományi tanulmányok, ismertetések közlésének. Áttanulmányozva a megjelent írásokat körvonalazhatjuk azokat a célokat is, amelyeket nem esetlegesen, hanem tudatosan jelöltek ki a folyóirat korabeli szerkesztői. A célok közül a következőket emeljük ki:

– a kibontakozó, izmosodó vallástudomány iránti érdeklődés és tisztelet, amely egyrészt vonatkozott magának a vallástudománynak, másrészt képviselőinek, művelőinek ismertetésére, népszerűsítésére.²³

²⁰ Küng, Hans – Kuschel, Karl-Josef: *A Global Ethic: The Declaration of the Parliament of the World's Religions*. SCM Press and CONTINUUM, 1993; Morgan, Peggy – Braybrooke, Marcus: *Testing the Global Ethic. Voices from the Religions on Moral Values*. The World Congress of Faiths. Ada (MI, USA), 1998, CoNexus Press. 2–6.

²¹ „The basic ethical principle is: that every human being must be treated humanely. This means that every human being without distinction of age, sex, race, skin, colour, physical and mental ability, language, religion, political view, or national or social origin possesses an inalienable and untouchable dignity.” Lásd Morgan, Peggy – Braybrooke, Marcus: i. m. 3.

²² 1. Commitment to a culture of non-violence and respect for life; 2. Commitment to a culture of solidarity and a just economic order, 3. Commitment to a culture of tolerance and life of truthfulness; 4. Commitment to a culture of equal rights and partnership between men and women. Lásd Morgan, Peggy – Braybrooke, Marcus: i. m. 3–4. Részletesen kifejtve a 33–103. oldalakon.

²³ Kuun Géza: *Összehasonlító módszer a vallástudományban*. KerMagv XL. évf. (1905). 121–158; Uő. *Müller Miksa a vallás eredetéről és fejlődéséről*. XIII. évf. (1878). 219–226; Uő. *Keleti tanulmányok. Egy fejezet a keleti tanulmányok történetéből Magyarországon*. XVIII. évf. (1883). 358–372; Uő. *Adalékok a keleti nyelvek, irodalmak, és utazások történetéhez. Hazai történetünkre és nemzeti irodalmunkra való vonatkozásai*. XXVII. évf. (1892). 7–11. XXVIII. évf. (1893). 14–22. XXIX. évf. (1894). 69–74; Uő. *Keleti tanulmányok és a heidelbergi tudósok*. XXXIX. évf. (1904). 1–13; Uő. *Müller Miksa*. XXV. évf. (1900). 356–358.

– a világvallások elméleti és gyakorlati megismertetése az unitárius és más érdeklődő vallásos emberekkel.²⁴

– az összehasonlító vallástudomány módszereivel igyekeztek kimutatni azokat a fontosabb szempontokat, amelyeket úgy vélték, hogy erősíthetik a kereszténység és közelebről az unitárius vallás igazságtartalmát.²⁵ Erre a szemléletre jellemző Kiss Elek teológus kijelentése, aki Joseph Estlin Carpenter angol unitárius teológus buddhizmusról és a kereszténységről írt munkáját magyarra fordítva így nyilatkozott: „Buddhizmus és kereszténység című munkája 1923-ban látott napvilágot, s mihelyt hozzájutottam, azonnal lefordítottam azt, hogy a mi magyar olvasóközönségünknek is legyen alkalma a mélyebb tekintésre és továbbtanulásra a kulturális és valláserkölcsei téren. Ne féljünk a vallások összehasonlításától, mert csak így tűnik ki az a nagy áldás, ami Jézus tiszta tanításában: az Isten- és emberszeretben rejlik az emberiségre nézve.”²⁶

Ennek az időszaknak kétségtelenül egyik legmarkánsabb szaktekintélye ezen a téren ozsdolai gróf Kuun Géza volt,²⁷ akinek több mint 23 tanulmányát, ismertetését közlik. Időszerű lenne lemérni és értékelni Kuun Géza munkásságát folyóiratunkban.

A *Keresztény Magvetőben* az első tudósítás, amely felkelti az érdeklődést a mai értelemben vett világvallások közötti párbeszédre, 1907-ben jelenik meg.²⁸ Az is figyelemreméltó, hogy a Világvallások Parlamentje megalapításáról és munkálatairól azonnal tájékoztatást közölnek.²⁹

²⁴ Brassai Sámuel: *Buddhizmus*. XXXV. évf. (1890). 1–19; Kuun Géza: *Buddhizmusról*. XXXV. évf. (1900). 65–69; Uő. *A parszizmus behatása az iszlámra*. XXXVIII. évf. (1903). 67–71; Uő. *A kínai népvallásról s annak a buddhizmus befolyása alatt történt módosításáról*. XXX. évf. (1895). 91–98.

²⁵ Péterfi Dénes: *Hindu teizmus*. XXXI. évf. (1896). 1–6; Uő. *Hinduizmus vagy kereszténység*. XXXIV. évf. (1899). 293–301; D’Alviella, Coblet: *Hindu reformátor a keresztény dogmákról*. Fordította Péterfi Dénes. XLII. évf. (1907). 1–10; Ferencz József: *Brahmo Somaj. Egy újabbkori vallásfelekezet Indiában*. V. évf. (1870). 200–218; Vári Albert: *Buddha és Jézus (Dall után)*. XXX. évf. (1895). 204–212; Zoltán Sándor: *Párhuzamok és ellentétek Buddha és Jézus között*. LI. évf. (1916). 65–88; Varga Béla: *Teista törekvések a vallástudományban az utóbbi 10 év alatt*. LIX. évf. (1927). 248–255.

²⁶ Carpenter, Joseph Estlin: *Buddhizmus és kereszténység. Ellentét és párhuzam*. Fordította Kiss Elek. Cluj-Kolozsvár, 1925. 3.

²⁷ Ozsdolai gróf Kuun Géza (1838–1905) nyelvész, filológus, orientalista; főleg a sémi nyelveket tanulmányozta. A keleti világvallások, de általában az összehasonlító vallástudomány területén kora egyik legnagyobb magyar tudósa.

²⁸ *Három nagy monoteista vallás közeledése*. KerMagv XLII. évf. (1907). 169–170.

²⁹ *Vallások egyetemes parlamentje*. KerMagv XXVIII. évf. (1893). 380–382.

A két világháború közötti időszak nem kedvezett a vallástudomány művelésének, és a feszültségekkel terhelt időszakban kevés érdeklődés mutatkozott a világvallások iránt, mégis figyelemreméltó, hogy az Unitárius Teológiai Akadémián bevezetik és rendszeresítik az 1931–1932. tanulmányi évtől az összehasonlító vallástudományt. A szaktárgyat Kiss Elek adta elő.³⁰ A második világháborút követően az új államjogi helyzetben a hatalom kényszerével létrehozott Kolozsvári Protestáns Teológián bevezetik a vallástörténelem és az összehasonlító vallástudomány tárgyakat, s az oktatásra Benda Béla unitárius tanár kapott megbízást,³¹ de az alapvető szakmunkák csak nehezen juthattak el a Teológia könyvtárába.

Erdélyi unitárius vonatkozásban a vallások közötti párbeszédre figyelés lehetősége csak akkor bontakozhatott ki, amikor egyházunk képviselői részt vehettek az IARF³² kongresszusain, konferenciáin, ahol a vallások közötti párbeszéd állandó témaként szerepelt. Ebben a korban a vallások közötti párbeszéd következetes szorgalmazója Erdő János erdélyi unitárius teológus volt,³³ aki – amellet, hogy a Teológián a közös tárgyként szereplő vallástörténelmet is oktatta³⁴ – az IARF kongresszusairól szóló beszámolóiban mindig kiemelte a világvallások kö-

³⁰ *A Magyar Unitárius Egyház Teológiai Akadémiájának Értesítője az 1931–1932. iskolai évről.* Szerkesztette Csifó Salamon dékán. XXXVI. évf. Cluj-Kolozsvár, 1932. 25.

³¹ Lásd Bende Béla: *A vallás fenomenológiája* (doktori dolgozat, gépelt példány). Kolozsvár, 1959. 295 oldal.

³² Az Erdélyi Unitárius Egyház alapító tagja a Szabadelvű Vallások Nemzetközi Szervezetének (IARF – International Association for Religious Freedom), amelynek négy állandó tanulmányi bizottsága van. A hármas számú bizottság munkaterülete a világvallások dialógusa (The Dialogue of World's Religions). Egyházunk képviselői tevékenyen részt vettek és rész vesznek a bizottság munkálataiban. Erdő János így nyilatkozott erről a munkáról: „Az IARF ebben a dialógusban teljes odaadással és felelősséggel részt vesz. Lehetőségei és korlátozott anyagi forrásai miatt azonban nem kíván új dialógusszervezetet létrehozni, hanem támogatja és közreműködik minden olyan törekvéssel és szervezettel, amely az ember és a világ szolgálatában keresi a vallások találkozásának és együttműködésének reális alapját.” Lásd Erdő János: *Az ember és a világ szolgálatában.* KerMagy 78. évf. (1972). 193–194.

³³ Rezi Elek: *Erdő János unitárius teológus megjelent munkáinak értékelése.* In *Isten és ember szolgálatában. Erdő János emlékezete.* Szerkesztette Szabó Árpád, Kolozsvár, 2007. Kiadja az Unitárius Egyház. 315–319.

³⁴ Erdő János nem jelentethette meg nyomtatásban egyetemi jegyzetét, de az utókor gondoskodott annak publikálásáról, lásd: *Vallástörténelem.* Egyetemi jegyzet. Kolozsvár, 1998. Kiadja A Láng és az Unitárius Fakultás Egyház- és Vallástörténeti Tanszéke. A második átdolgozott kiadás 2000-ben jelent meg, *Vallástörténelem.* Egyetemi jegyzet. Kolozsvár, 2000. Kiadja az 1998-as kiadás alapján A Láng és az Unitárius Fakultás Egyház- és Vallástörténeti Tanszéke. Erdő János egyetemi jegyzetének megjelenítését Kovács Sándor, a PTI vallástörténeti tanszékének tanára szorgalmazta.

zötti párbeszéd fontosságát, szükségességét. Erdő azt vallotta, hogy „a dialógus céljánál fogva mindig időszerű és szükséges. Az előítéletek megváltoztatása, a kölcsönös megértés, az igazságosság minél átfogóbb megközelítése és a közös cselekvés szorgalmazása az ember szolgálatában – mindez csak a dialógus által valósítható meg.”³⁵ A keresztény egységet nem a hitelvi és szervezeti élet helyreállításában kell keresnünk, hanem a szolgálatban. Ennek érdekében hangsúlyozta Erdő: „joggal várja és igényli az emberiség azokat a megnyilatkozásokat és cselekvéseket, amelyek utat mutatnak a magasabb rendű élet megvalósításának és megvédésének lehetősége felé. Ez a munka egy, a szabadság, igazságosság és az emberszeretet jegyében folyó gyakorlati dialógust kíván.”³⁶

Erdő János a gyakorlati dialógusban látja nemcsak a keresztény felekezetek, hanem a világvallások közti párbeszéd megvalósításának lehetőségét is: „Kölcsönös jóakarásban, megértésben, szeretetben együtt lenni és együtt szolgálni, egymással és minden jóakarató emberrel, a világ és az ember szolgálatában – ez a gyakorlati dialógus reális lehetősége és nagyszerű feladata a jövőben. S ha jól szolgáljuk az ügyet, az ügy jól fog szolgálni minket.”³⁷ Az együttműködést szorgalmazva kijelenti: „Köztudott, hogy holnap csak azt a termést gyűjthetjük be, amelynek magvait ma ültettük el. Ebből következik, hogy a különböző hitvallások és hitfelfogások ellenére közös a felelősségünk az emberiségért és a világunkért.”³⁸ Erdő a gyakorlati cél megvalósítása érdekében hangsúlyozta a keresztények felelősségét: „A dialógus jövője érdekében azonban tudomásul kell vennünk, hogy az emberiségnek alig egynegyed részét teszik ki a keresztények. Ez a tény annak a felismerésére kell indítson, hogy az emberiség többségét nem érdekelhetik a kereszténység felekezeti megosztottságából fakadó hitelvi és szervezeti viták. Érdeklí ellenben az ember élete és minden egyes embert mélyen érintő kérdése: hogyan lehet ezt a földi életet emberhez méltó módon leélni? Ennek a kérdésnek a megoldásához joggal várhatja az emberiség a keresztény felekezetek hozzájárulását is, amelynek csak egy útja van: a másokért való élés, felelős szolgálat. Ezen az úton együtt járhatnak és dolgozhatnak a közös jóért mindazok, akik felelősséget éreznek az emberért, a haladásért, akik jó akarattal készek együttműködni és mindent megtenni a népek barátságáért, a földi javak

³⁵ Erdő János: *Az ember és a világ szolgálatában. Az IARF kongresszusa, Heidelberg, 1972. augusztus 18-25.* KerMagv 78. évf. (1972). 193.

³⁶ Uo. 193.

³⁷ Uo. 194.

³⁸ Erdő János: *Fontos kérdések, felelős válaszok.* KerMagv 93. évf. (1987). 180; Lásd még *Egységünk a különbözőségben* című tanulmányát. KerMagv 81.évf. (1975). 221–222.

igazságos elosztásáért, a háború megakadályozásáért, egyszerűen a béke ügyéért. Ez pedig az emberi együttélés és az alkotó munka lehetőségének és örömének a biztosítását jelenti. [...] Ennek a megoldása érdekében várja és igényli is az emberiség azokat a megnyilatkozásokat és cselekedeteket, amelyek utat mutatnak a magasabb rendű élet megvalósításának és megvédésének lehetősége felé.”³⁹

Figyelemreméltó, hogy Erdő felfigyelt a vallások közötti párbeszéd nagy tekintélynek örvendő tudósa, Leonard Swidler munkásságára,⁴⁰ sőt Swidler egyik tanulmányát lefordította, és közölte a *Keresztény Magvetőben*.⁴¹

Az angol és az észak-amerikai unitarizmus gazdag múlttal és termékeny jelennel rendelkezik a világvallások közötti párbeszéd megvalósíthatóságának elméleti és gyakorlati vonatkozásaiban. Az angol unitáriusok tapasztalatát a közelmúltban Vernon Marshall lelkész foglalta össze alaposan dokumentált munkájában.⁴² Ebben Marshall kiemeli Joseph Estlin Carpenter⁴³ angol és James Freeman Clarke⁴⁴ amerikai unitárius teológusok tudományos tevékenységét ezen a téren.⁴⁵ Figyelemreméltó, hogy az erdélyi unitárius hittudomány mindkét teológusnak a munkásságát nyomon követte, és lehetőség szerint tájékoztatta az erdélyi unitárius közvéleményt az eredményekről.⁴⁶

³⁹ Erdő János: *Az ember és a világ szolgálatában*. KerMagv 78. évf. (1972). 193.

⁴⁰ Leonard J. Swidler a Philadelphia-i Temple Egyetem professzora, a vallások közötti dialógus elismert szaktekintélye, az egyetem keretében működő Vallások és Kultúrák Közötti Dialógus Intézetnek vezetője (Institute for Interreligious Intercultural Dialogue, Temple University Philadelphia, USA); Leonard Swidler feleségével (Arlene Swidler) együtt 1964-ben megalapították a *Journal of Ecumenical Studies* rangos szakfolyóiratot, lásd <http://www.temple.edu/religion/swidler/index.html>; <http://astro.temple.edu/dialogue/>

⁴¹ Erdő János (fordítás): *A dialógus tízparancsolata*. KerMagv 92. évf. (1986). 135–147.

⁴² Marshall, Vernon: *The Larger View. Unitarians and World Religions*. London, 2007, The Lindsey Press.

⁴³ Joseph Estlin Carpenter (1844–1927) unitárius lelkész, teológus, a Manchester College Oxford tanára. A vallástudományok területén több munkát írt, az egyik legjelentősebb munkája a *The Place of Christianity among the Religions of the World*, London, 1911. Újabbán 2008-ban jelent meg (Bastion Books, London).

⁴⁴ James Freeman Clarke (1810–1888) unitárius lelkész, azon amerikai teológusok közé tartozik, akik az elsők között írnak a keleti vallásokról. Híres munkáját *Ten Great Religions* (két kötet), 1871 és 1883 között írta.

⁴⁵ Marshall, Vernon: i. m. 24–27, 114–115; Long, Arthur: *The Life and Work of Joseph Estlin Carpenter*. In Smith, Barbara (ed.): *Truth, Liberty, Religion: Essays Celebrating Two Hundred Years of Manchester College*. Oxford, 1986, Manchester College. 265–289.

⁴⁶ Carpenter: *A kereszténység helye a világ vallásai között; Uő. Buddhizmus és kereszténység. Ellentét és párhuzam; Uő. A kereszténység helye a világ vallásai között*. Fordította Józán Miklós. In *Vallás és szabadság*. Felolvasások az unitárius és más szabadelvű vallá-

Meggyőződésünk, hogy a párbeszédet a kölcsönös tiszteleten alapuló egyenlőség alapján kell folytatni, rendszerességgel, minden témára nyitottan, dogmatikai előítéletek nélkül. A párbeszéd eredményes megvalósításának legfontosabb alapelvei: az elővigyázatosság, az együttműködés, a szubszidiaritás, a mértéktartás, a fenntartható fejlődés elvei.

Meg kell említenünk azokat a nehézségeket, amelyek a párbeszédet megnehezítik és sok esetben lehetetlenné teszik: a fundamentalista, szinkretista, eklekticista, prozelitista szemlélet és gyakorlat.

A *fundamentalista* kifejezésnek több jelentése van, viszont tény, hogy mindhárom monoteista vallásban: a zsidóban, a keresztényben és az iszlámban fellelhető.⁴⁷ Az is közzismert, hogy a vallás és a politika együtt jelentkezése és keveredése, összefonódása is fundamentalizmushoz vezet. A politikai indulatokkal és érzelmekkel összekeveredett vallási meggyőződésnek félelmetes, veszélyes, ellenőrizhetetlen következményei lehetnek bármelyik világvallásban, földrajzi helytől függetlenül. A fundamentalizmus a vallásközi párbeszédben azt az elkülönülést, merevséget jelenti, amelynek alapján nemcsak megkérdőjelezi, hanem elutasítja mindazt, ami saját szűk és korlátozott értékrendszerével, szemlélet- és látásmódjával nem harmonizál. Így egyszerre válik apologetikussá és támadóvá/ agresszívvá – ami vallásos intoleranciához vezet.

A *szinkretista szemlélet* képviselői a vallások összetevőinek, lényeges elemeinek az egybeszerkesztésében, „egybecsomósításában” látják a párbeszéd lehetőségét. A megkülönböztetés nélküli vegyítés, elegyítés, megfelelő lényegi alapelv nélkül a vallási önazonosság-tudat elvesztését, a sajátos, megtartó erőt jelentő spiritualitás rombolását, kiüresítését eredményezi. A vallásközi párbeszéd célja pedig egyáltalán nem az önazonosság-tudat feladása, hanem egymás kölcsönös meg-

szos gondolkozók és munkálkodók nemzetközi tanácsának Amsterdamban 1903. szeptemberében tartott gyűlésén. Kolozsvárt, 1904, 10–35; James Freeman Clarke vallástörténeti munkáját nem fordították le, de népszerűségnek örvendő munkáját *Orthodoxy Its Truth and Errors* (1866-ban jelent meg) Ferencz József lefordította, sajnos nyomtatásban nem jelent meg. Lásd Rezi Elek: *Teológia és népszolgálat*. Kolozsvár, 2007, Kiadja az Erdélyi Unitárius Egyház. 196–197, 218. Ugyancsak Ferencz József fordította le „*A keresztény egyház*” című tanulmányát, lásd *KerMagv* XII. évf. (1877). 329–356. James Freeman Clarke munkája és teológiája iránti elismerés később is jelentkezett, 1936-ban Szent-Iványi Sándor lefordítja és átdolgozza az imádkozásról szóló munkáját. Lásd Clarke, James Freeman: *A keresztény imádkozás* (Teológiai és lélektani tanulmány). Fordította és átdolgozta Szent-Iványi Sándor. Kolozsvár, 1936.

⁴⁷ A fundamentalizmus sajátos keresztény vonásaira vonatkozóan lásd Rezi Elek: *Felelősségünk a ránk bízott életért*. Kolozsvár, 2005, Kiadja az Erdélyi Unitárius Egyház. 10–11; McGrath, Alister: *Bevezetés a keresztény teológiába*. Bp., 1995, Osiris Kiadó. 115–117.

gazdagítása. Ezért nem helyeseljük azokat a próbálkozásokat, amelyek egy globális teológia kidolgozására irányulnak.⁴⁸ Helyesnek véljük a párbeszédet szorgalmazó Andrée Gounelle liberális teológus meglátását: „A párbeszédektől nem várható olyan eredmény, amely a vallási pluralizmust váltaná fel, és ennek érdekében az egyes vallások hitelveinek valamilyen kompromisszumos keverékét alakítanak ki. Nem tételezhető fel egyetlen kinyilatkoztatás kizárólagos igazsága. Ellenkezőleg, az emberiség számára Isten sokféle módon nyilatkozik meg, és különféle társadalmak térben és időben is más utakon közelednek hozzá. Ebből az is következik, hogy nem a vallások önállóságának a felhagyása, az egyetlen igaz (saját) vallásba való visszatérés vagy áttérés lehet a reális célkitűzése. A párbeszéd eredménye az egyes vallások kölcsönös megtermékenyítése, az egyes vallások fejlődésének elősegítése lehet, és így együttesen, de saját vonásaikat megismerve segíthetik elő az embernek Istenhez való közeledését.”⁴⁹

A *prozelitizmuson* – témánkra való tekintettel – olyan helytelen hozzáállások és viselkedésformák összességét értjük, amikor az „átcsábítás” kerül az érdeklődés és gyakorlat középpontjába. Ez a magatartásforma ellenkezik a vallásszabadság kívánalmaival, és sérti a vallásos ember alapvető emberi jogait arra, hogy mindenfajta külső erőszaktól mentes legyen a vallási dolgok terén. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 18. cikkelye kimondja, hogy „mindenkinek joga van a gondolat-, a lelkiismeret- és a vallásszabadsághoz.”⁵⁰ Ezt az alapvető emberi jogot a vallásszabadság vonatkozásában minden országnak tiszteletben kell tartania, nemcsak a többségi, hanem a kisebbségi vallási közösségek vonatkozásában is. Az iszlám országok csak az ENSZ sürgetésére ismerték el jóval később, 1981-ben ezeket a jogokat, de ekkor is egyoldalúan. Az írásba foglalt Általános Iszlám Emberi Jogok Nyilatkozatának „azonban csak angol és francia nyelvű változatában szerepel az *ember* szó, míg az eredeti arab szövegben a *muszlim* szó áll. A *saría* szerint csak a muzulmánok-

⁴⁸ Cobb, John Jr.: *Globális teológia egy pluralisztikus világban*. KerMagv 93. évf. (1987). 163–173.

⁴⁹ Gounelle, Andrée: *Vallások párbeszéde*. In *Szemelvények unitárius és szabadelvű keresztény írásokból 1992–1993*. Fordította Sztankóczy Zoltán. Bp., 1995, Kiadja a Magyarországi Unitárius Egyház. 9.

⁵⁰ Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, 18. cikk: „Mindenkinek joga van a gondolat-, a lelkiismeret- és a vallásszabadsághoz. Ez a jog magában foglalja a vallás vagy meggyőződés megváltoztatásának szabadságát, valamint a vallásnak vagy meggyőződésnek egyénileg vagy másokkal közösen, a nyilvánosság előtt vagy a magánéletben oktatás, gyakorlás, istentisztelet vagy szertartás keretében történő kinyilvánítása szabadságát.” Lásd <http://csendes.freeweb.hu/kultura/emerijog.html>

nak vannak állampolgári jogaik, keresztények és zsidók csak megtúrt vendégek (*dzimmi*) lehetnek.”⁵¹

A világvallások közötti párbeszéd jelentőségét, szükségességét napjainkban a világvallások képviselői elismerik, az elkövetkezőkben annak minél eredményesebb kivitelezésére kívánják fordítani figyelmüket, mert a türelemmel és a kölcsönös tisztelettel folytatott dialógus az *új kijelentés* eszköze! A vallásközi párbeszédet szorgalmazó jeles kortárs teológus úgy tekint a vallások dialógusára, mint a jelenkor nagy ajándékára: „A jelenkor ajándéka, hogy az előző korokhoz képest egyre világosabban felismerjük, mit tanulhat a kereszténység, ha párbeszédet kezd más vallásokkal. Az a tény, hogy kölcsönös gazdagodás és közeledés jöhet létre közöttük, a keresztény élet és üzenet számára a megújulás új, korábban elképzelhetetlen forrását jelenti.”⁵² Phillip Hewett kanadai unitárius teológus a vallásközi dialógus két fontos eredményét hangsúlyozza. Az egyik fontos eredmény az, hogy kiszélesíti vallási szemléletünket, mert „aki csak egy vallást ismer (a sajátját), az nem ismer egyet sem.”⁵³ A dialógus másik jelentős eredménye a világ egységének a munkálása.⁵⁴ A konfliktusokkal, feszültségekkel, veszélyekkel, válságokkal terhelt világunkban a vallásközi párbeszéd megtartó erőt jelent. Elérkezett az ideje annak, hogy Istentől kapott, Isten által felkínált ajándékot megbecsüljük.

Az unitárius teológia az egyetemes és folytonos isteni kijelentést vallotta és vallja. Ezért úgy tekintünk a kölcsönös tiszteleten, megbecsülésen alapuló világvallások közötti párbeszédre, mint amely Istennel, embertársainkkal való kapcsolatainkat tartalmasabbá, áldottabbá teszi, és az élet iránti feltétlen tiszteletet

⁵¹ Küng, Hans – Ess, Josef van: *Pászbeszéd az iszlámról*. 174–175; Lásd még Szent-Iványi Ilona: *A muszlim reformirányzatok és a kereszténység párbeszédének lehetőségei*. Kermagv 115. évf. (2009). 175–189.

⁵² Dupuis, Jacques: *A kereszténység megújulása a vallásközi párbeszédben*. 389.

⁵³ „A person who knows only one religion knows none. Only by testing our ideas in a free atmosphere against those of people who think in ways of different from our own can really come to grips with those presuppositions of our point of view which we too easily take for granted. The attempt to translate from one to another can broaden our outlook immeasurably.” Lásd Hewett, Phillip: *The Unitarian Way*. Toronto, 1985, Canadian Unitarian Council. 64.

⁵⁴ Hewett nehezményezi, hogy a politikai élet vezetőinek nagyobb beleszólásuk van a világ békességének, egységének a munkálásában, mint a vallási vezetőknek. „It is tragic that at a time when the dangers of conflict are so great and the need for ways of bringing people together is so desperate, organised religion is in so poor a position to furnish leadership in promoting world unity.” Lásd Hewett: i. m. 65.

előmozdítja. A párbeszédre való készség kinyilvánítása, a párbeszéd gyakorlása Isten újabb kijelentésének a megragadását és továbbadását jelenti számunkra.

Befejezésül Erdő János ma is időszerű megállapítását kívánom megszólaltatni: „A dialógushoz idő, türelem, megértés és mindenekfelett szeretet kell. A párbeszédet azonban minden nehézség ellenére is egyszer valahol el kell kezdenünk. Lehet, hogy kevés lesz az, amiben egyet tudunk érteni, de még azzal is sokat értünk el: közelebb jutunk egymáshoz, egymás emberségéhez. A dogmák, hitvallások és hagyományok elválaszthatnak, de az emberszolgálat egyesít.”⁵⁵

⁵⁵ Erdő János: *Egységünk a különbözőségben*. KerMagv 81. évf. (1975). 222.

Pál János

Kényszerpályás útkeresés – 1.

A dél-erdélyi Unitárius Egyház önszerveződési stratégiái

A bécsi döntéssel Romániában maradt és kolozsvári központi kormányzati szerveitől elszakadt egyházzrész története fehér folt az unitárius egyháztörténet-írásban. Monografikus feldolgozásra mindezig nem került sor, leszámítva azt a néhány dolgot, amelyeket az unitárius egyháztörténet iránt érdeklődő diákok készítettek el.¹ A kor történéseit is tárgyaló egyháztörténeti munkák pedig mellőzik a témát, vagy csupán minimális információkat szolgáltatnak az érdeklődő számára.² A kutatások hiánya a 20. századra vonatkozó elégtelen és szegényes egyháztörténet-írással magyarázható, amely egyfelől marginalizálta e kérdést, másfelől teljesen a magyarországi egyházzrészrel azonosította, erre redukálta az intézmény történetét, jóllehet a kolozsvári egyházvezetés 1940 és 1944 között is integráns elemének tekintette a dél-erdélyi egyházzrészét.

Mivel 1944 őszén a Tordán átvonuló szovjet csapatok teljesen megsemmisítették az egyház irattárát, az események tényszerű és aprólékos feltárása szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközik a források szegénységéből eredően. Dolgozatunkba ezért csupán azokat az iratokat építhettük be és azokra támaszkodhatunk, amelyek különböző formában és csatornákon jutottak el 1940 és 1944 között Kolozsvárra, és amelyek ma az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában találhatóak.³ „Keresztmetszet gyanánt” használtuk továbbá az Ürmösi Unitárius Egyházközség Levéltárának iratait.

Írásunkban két kérdésre kerestünk választ: milyen tendenciák érvényesültek és milyen kilátások mutatkoztak a központi kormányzat és az utánpótlást (lelkészek, felekezeti tanítók) biztosító tanintézetek nélkül maradt egyházzrész

¹ Pál János: *Impériumváltások árnyékában. Adatok az Unitárius Egyház 1940–1948 közötti történetéhez.* (kézirat, lelkészképesítő vizsgadolgozat) 45–57, 112–139.; Szabó László: *A magyar Unitárius Egyház nemzetvédelmi harca 1940–1948 között.* (kézirat, lelkészképesítő vizsgadolgozat) 10–15.

² Erdő János: *Az Unitárius Egyház történetének rövid áttekintése.* <http://www.unitarius.com/erdoegyhaztortenet.html>.; Kedei Mózes: *Az Erdélyi Unitárius Egyház rövid története.* Kolozsvár, 2002, Unitárius Egyház. 87.; Kovács Sándor: *Unitárius egyháztörténet.* Kolozsvár, 2009, Protestáns Teológiai Intézet, 55.

³ A tordai egyházvezetés irattárából egyetlen iratcsomó maradt az utókorra.

életében, illetve milyen stratégia mentén próbált a Kolozsvárról kinevezett vezetőség eleget tenni a jelentkező kihívásoknak. Melyek voltak azok a lehetőségek, eszközök és korlátok, amelyek meghatározták mozgásterüket? Kijelölt célunkat három ponton próbáltuk megragadni: *az események háttéréül szolgáló és azt befolyásoló magyar és román nemzetépítési stratégiák; a folyamatok irányát jelző, 1940–1944 közötti helyzetkép; kiútkeresés, megoldási kísérletek.*

Antagonisztikus nemzetpolitikai stratégiák ütközéspontjában

A magyar–román határkérdést rendezni óhajtó Turnu Severin-i tárgyalások eredménytelensége közvetlenül vezetett a második bécsi döntéshez, amely aktussal Hitler véglegesen lezártnak és megoldottnak tekintette a közép-kelet-európai térség stabilitását és egyben német érdekeket veszélyeztető magyar–román viszályt. Ez a Budapest által felismert realitás és a további revíziós célok egyrészt a Romániával fennálló feszült politikai viszonyok enyhítésére, konszolidálására sarkalltak, másrészt a románsággal szemben visszafogottabb nemzetiségpolitikára készítettek Magyarországot a dél-erdélyi etnikai viszonyok, szerkezet megőrzése végett.

Ezzel a stratégiával Románia egy teljesen ellentétes töltetű politikát állított szembe. Mivel a bécsi döntést ő sem végleges megoldásként fogta fel, elsőrangú feladatának tekintette a Magyarországgal fennálló viszonyban a feszültség és instabilitás látszatát fenntartani, mintegy sugallva Németországnak, hogy Erdély kérdésének rendezése *nem vezetett* a térség stabilitásához, és újragondolása, revíziója teljesen indokolt. Ezzel párhuzamosan erőteljes, a legfelsőbb hatalmi szervek által kidolgozott, kampány indult meg Dél-Erdély magyar közösségeinek ellehetetlenítésére és elüldözésére. Paradox módon ez utóbbi törekvés tökéletesen kiegészítette az előbbit, ugyanis a magyar fél más eszközök hiányában – az ellensúlyozás céljával – többször élt maga is a retorzió lehetőségével, amit aztán a román propaganda kiválóan mediatizált fentebb jelzett céljai érdekében. A dél-erdélyi magyarság elleni diszkriminatív intézkedések tehát egyszerre szolgáltak külpolitikai és nemzetépítési célokat.

Összegezve: a dél-erdélyi magyar közösségek sorsának alakulását 1940 és 1944 között a román államvezetés háború utáni jövőképeinek, békeelképzelésének kontextusában kell tárgyalni. Mivel a román politikai elit – ideológiai színezettől függetlenül – a trianoni status quo visszaállítását és egy etnikailag homogén nemzetállam létrehozását tűzte maga elé célul,⁴ teljesen érthető, hogy

⁴ Lásd pl. Sabin Manuilă lakosságcsere-tervezetét. Tófalvi Zoltán: *Sabin Manuilă lakosságcsere terve*. Székelyföld 2009/1. 130–155.

intézkedéseinek éle nemzeti kisebbségei ellen irányult, és lépései diszkriminatív jelleget öltöttek.⁵

A Kolozsvárról kinevezett vezetőségnek tehát egy viszonylag ellenséges társadalmi-politikai légkörben kellett megszerveznie a „hatalmi központ” nélkül maradt dél-erdélyi unitárius közösség életét.

Helyzetkép, az egyház életében érvényesülő folyamatok

Az egyházkormányzat átszervezése

A határkiigazításból adódó új helyzetet az Egyházi Képviselő Tanács (EKT) 1940. szeptember 2-án rendkívüli ülés keretében tárgyalta. Ennek egyetlen tárgypontját az egyházkormányzat esetleges átszervezése képezte, miután egyházközségeinek és híveinek jelentős része román fennhatóság alatt maradt. Az ekkor életbe léptetett határozatok azt jelzik, hogy az egyház *Szervezeti Törvényének* előírása szellemében kormányzási jogát – a bekövetkezett közjogi változások ellenére – továbbra is gyakorolni szeretne volna a dél-erdélyi egyházrész felett.⁶ Számolva azonban a román hatóságok elutasító magatartásával,⁷ állásfoglalását a követ-

⁵ Fejezetünkben a következő munkákra támaszkodtunk: Benkő Levente: *Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben (1940–1944)*. Pro Minoritate 2002. Ősz. 7–41.; L. Balogh Béni: *A magyar–román viszony és az erdélyi kérdés 1940–1944 között*. In Kovács Kiss Gyöngy (szerk.) *Történelmünk a Kárpát-medencében*. Kolozsvár, 2006, Komp-Press Kiadó 19–29.; L. Balogh Béni – Bárdi Nándor: *A dél-erdélyi magyarság jogi és politikai helyzete a második bécsi döntést követően*. In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.) *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, 2008, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 162–167.; Balogh L. Béni: *Az Antonescu-rezsim békeelképzelései 1940–1944 között*. Századok, 2007/1. 3–27.; L. Balogh Béni: *A dél-erdélyi magyar kisebbség helyzete (1940–1944)*. Korrajz 2003. A XX. Század Intézet Évkönyve. 2004, XX. Század Intézet, 39–53.; L. Balogh Béni: *Az „idegháború” kezdete*. In Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.) *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Somorja, 2006, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 101–121.

⁶ Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára (EUEGyLt.) *Egyházi Képviselő Tanács jegyzőkönyve*. (EKT jkv.) 1940. szeptember 20. 273. jegyzőkönyvi pont (jkvp.) 338. „[...] az egyház valamennyi egyházközségére és intézményére nézve továbbra is gyakorolni óhajtja, és mindaddig gyakorolja, amíg ennek lehetősége meglesz, s azt a reményét fejezi ki, hogy az új határok részletes megvonása után a két ország közt olyan megegyezés jön létre, hogy ez a jog a jövőben is gyakorolható lesz.”; Mikó Ferenc egyházi titkár javaslatára a határozatot körlevélben ismertették a lelkészekkel. EUEGyLt. Mo. 6/1519/940.

⁷ 1940. október 26-án Mikó Lőrinc egyházi titkár és Szathmáry János egyházi jogtanácsos még találkozhatott a dél-erdélyi egyházi képviselőkkel, de a november 2-ára tervezett találkozóra már nem kerülhetett sor a román határőrség közbelépése miatt. EUEGyLt. Jel. 142/1817/940.

kező meghagyással egészítette ki: amennyiben az egységes kormányzást külső körülmények lehetetlenné tennék, Gál Miklós főgondnok tegye meg a szükséges lépéseket az új egyházkormányzat felállítására, Torda központtal.⁸ Egyházi részről az elnöki teendők végzésével Árkosi Tamás egyházi közügyigazgatót, aranyostordai esperest bízta meg.⁹

Kapcsolataik megszakadása esetén egyházközségeit ügyeik felterjesztésével Gál Miklóshoz irányította, a tordai lelkési hivatalhoz címezve, amely így a dél-erdélyi egyházrész közigazgatási központjává minősült át.¹⁰

Már ekkor szükségesnek mutatkozott, hogy az egyházi alkalmazottak körében is tömeges méreteket öltő áttelepedések megakadályozása végett mindenkit állásában való megmaradásra szólítson fel, az újonnan kinevezetteket pedig arra: foglalják el állomáshelyeiket, és intsék nyugalomra és fegyelemre híveiket.¹¹ A felhívás ellenére azonban az egyházi alkalmazottak tömegesen hagyták el állomáshelyeiket. Ennek eredményként az EKT már november 7-én fegyelmi eljárás megindítását helyezte kilátásba a Magyarországra indokolatlanul áttelepe-

⁸ EUEGyLt. EKT jkv. 1940. szeptember 20. 273. jkv. 338. „Arra az esetre és arra az időre, amikor az Egyház egységes kormányzásának gyakorlása a külső körülmények folytán lehetetlenné válik, EK Tanács úgy intézkedik, hogy dr. Gál Miklós egyházi főgondnok a fiát felkéri és megbízza azzal, hogy az EK Tanács tagjai közül az új határokon túl maradókat – kiegészítve őket a felsőfőházi felügyelőgondnokkal – a szükséges további határozatok hozása végett Tordára összehívja s elnökiül is az EK Tanács nevében a szükséges intézkedéseket megtegye.”; EUEGyLt. Mo. 6/1519/1940.

⁹ Uo. „Az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa az új országhatárok megvonása következtében arra az esetre és időre, amikor lehetetlenné válik az, hogy az egyházi szervezeti törvény szerinti kormányzását az egyház valamennyi egyházközségére és intézményére nézve továbbra is gyakorolja, a Romániában maradó egyházközségek és egyházi intézmények feletti egyházi főhatósági jogok gyakorlását dr. Gál Miklós egyházi főgondnok, tordai ügyvédre, és egyházi részről Árkosi Tamás egyházi közügyigazgató esperes atyánkfaira bízta, akik jogosultak elnöki ügykörben a szükséges intézkedéseket megtenni és az Egyházi Képviselő Tanácsnak az új határokon túl maradó tagjait a fontosabb ügyekben való határozathozatalra összehívni. Dr. Gál Miklós és Árkosi Tamás atyánkfainak joguk lesz a Romániában maradó egyházközségek lelkészei és egyházkörök esperesei, valamint az egyház központi személyzete részére a vallásügyi minisztérium költségvetésébe felvett fizetésekre státokat kiállítani és a megfelelő összegeket felvenni, szintúgy a felekezeti tanítóknak a közoktatásügyi minisztérium költségvetésébe felvett államségélyeket és az államtól, s hatóságoktól az ottani egyházközségek és egyházi személyzet részére járó egyéb illetményeket is.”

¹⁰ EUEGyLt. Mo. 6/1519/1940.; EUEGyLt. Mo. 6/ad 1519/1940.

¹¹ EUEGyLt. Mo. 6/1519/1940.

dők, repatriálni szándékozók ellen.¹² Hasonló álláspontra helyezkedett tanítóival szemben is, és visszatérésre szólította fel őket.¹³

Szeptember 2-án foganatosított határozatait az EKT másnap, 1519/1940 számú köriratában minden egyházközséggel, intézményével ismertette, 5-én pedig külön leiratban (Ad 1519/1940) fordult a dél-erdélyi esperesi és lelkészi hivatalokhoz. Ebben, a közigazgatási központra vonatkozó esetleges módosítások mellett, a felekezeti iskolák továbbműködtetésére utasított,¹⁴ ismételten visszatérésre szólította fel elmenekült alkalmazottait, a tanerők nélkül maradt iskolákban pedig lelkészeinek az oktatási feladatok ellátását is elrendelte.¹⁵

Az ezt követő napokban az EKT további intézkedéseket foganatosított a Dél-Erdélybe szakadt egyházközségek megsegítésére. A közpénztári illetmények akadálymentes folyósítása végett (felekezeti tanítók, lelkészek stb.) Gál Miklósnak a központi pénztár 100 000 lej utalt át. Továbbá elkészítették és átküldték Tordára az egyházi alkalmazottak fizetési kimutatásait, 39 950 lej értékben pedig hittankönyveket küldtek az iskolák és egyházközségek részére.¹⁶

A dél-erdélyi egyházkormányzat felállítására az első impulzus tehát Kolozsvárról érkezett, intézkedései pedig az egyházi élet zavartalan és folyamatos működésének biztosítására irányultak, amit az EKT elsősorban az oktatás és lelkészi munka területén kívánt szavatolni tanítói és lelkészei áttelepedésének megakadályozása árán, ami egyben távlati integrális revíziós elképzeléseivel is harmonizált.¹⁷

¹² EKT jkv. 1940. november 7. 310. jkvp. 374. A határozat ellenére sem sikerült gátat vetni a menekültáradatnak. Továbbra is jelentős számban hagyták el állomáshelyeiket a lelkészek. 1941. január 20-án Fikker János egy, az elmenekült lelkészek ügyeit kivizsgáló bizottság kinevezését kérte. Továbbá javasolta, hogy abban az esetben, ha a menekülés ténye – a bizottsági vizsgálat után – indokolt, az illető lelkészt vagy segédlelkészt ideiglenesen a szükség szerint alkalmazzák. EKT jkv. 1940. január 20. 10. jkvp. 360. (Bizottsági tagoknak Fikker Jánost, Benczédi Pált és Abrudbányay Gézát nevezték ki.) A bizottsági jelentés alapján az EKT csak Nagy Zoltán temesvári és Péterffy Mihály zsákodi lelkészek menekülését ítélte indokoltnak. Nemes Dénes ügyét adatok hiányában függőben hagyta, Gálfi Elek szebeni lelkészt fegyelmi elé rendelte, Székely Gyula és Ürmösi Gábor teológiai hallgatók ügyét pedig a Teológiai Akadémia igazgatóságára bízta. EKT jkv. 1941. március 31. 60. jkvp. 372.

¹³ EUEGyLt. Mo. 9/1554/1940.

¹⁴ EUEGyLt. Mo. 6/Ad 1519/1940.

¹⁵ Uo.

¹⁶ EUEGyLt. Jel. 142/1817/1940.

¹⁷ Főtanácsai jegyzőkönyv (Ft. jkv.) 1941. január 12. 4–10.

Romániában maradt egyházközségek

A Romániában maradt egyházközségek számáról forrásaink eltérő számadatokat tartalmaznak: Gál Miklós 40–50,¹⁸ egy ezeket az egyházközségeket leltárba vevő, keltezetlen kimutatás 50,¹⁹ az *Unitárius Jövendő* 1940 szeptember-októberi száma és az 1941-es *Hangya Naptár*²⁰ pedig 51 egyházközség elszakadásával számolt.²¹ Megnevezett adataink azonban ellentmondásosak és pontatlanok: a dél-erdélyi egyházközségeket számbavevő forrásunkban nem szerepel Marosújvár, Magyarzsákod és Székelyderzs, ugyanakkor az *Unitárius Jövendő* említett számában található kimutatásból hiányzik Aranyosgyéres és a Mezősegi körlelkészség.²² Utóbbi nem szerepel a *Hangya Naptár*ban sem, Marosújvár pedig nem egyházközségként, hanem önálló segédlelkészségként van feltüntetve. Pontatlan információkat szolgáltat a *Keleti Újság* is, mely 48 egyházközség elszakadásáról tudósított, olyan népes egyházközségeket mellőzve, mint Magyariszvát, Küküllődombó vagy Pipe.²³

Adatainkat összesítve: számításaink szerint a romániai unitárius egyházat 53 egyházközség alkotta. Kolozsvár ugyancsak 53 egyházközség elszakadásáról referált az 1941 januárjában tartott főtanácsi ülésen.²⁴

¹⁸ EKT jkv. 1940. szeptember 2. 272. jkv. 337.

¹⁹ EUEGyLt. Mo. 6/1519/1940. Abrudbánya, Ádámos, Alsóboldogfalva, Alsófelsőszentmihály, Alsójárá, Alsórákos, Aranyosgyéres, Aranyosrákos, Bágyon, Bethlenszentmiklós, Brassó, Bukarest, Csegez, Datk, Désfalva, Dicsőszentmárton, Erzsébetváros, Fogaras, Harangláb, Komjátszeg, Kövend, Küküllődombó, Küküllősárd, Küküllőszéplak, Lupény-Vulkán, Magyarsáros, Magyarszentbenedek, Magyarszovát, Medgyes, Mezősegi körlelkészség, Mészki, Nagyenyed, Nagyszeben, Olthévíz, Petrozsény, Pipe, Segesvár, Sinfalva, Szind, Székelymuzsna, Szőkefalva, Temesvár-Arad, Torda, Tordatúr, Torockó, Torockószentgyörgy, Újszékely, Ürmös, Várfalva, Verespatak.

²⁰ *Hangya Naptár* 1941. XVI–XVIII.

²¹ *Unitárius Jövendő* (UJ.) 1940/9–10. 110. Abrudbánya, Ádámos, Alsóboldogfalva, Alsófelsőszentmihály, Alsójárá, Alsórákos, Aranyosrákos, Bágyon, Bethlenszentmiklós, Brassó, Bukarest, Csegez, Datk, Désfalva, Dicsőszentmárton, Fogaras, Harangláb, Komjátszeg, Kövend, Küküllődombó, Küküllősárd, Küküllőszéplak, Lupény-Vulkán, Magyarsáros, Magyarszentbenedek, Magyarszovát, Magyarzsákod, Marosújvár, Medgyes-Erzsébetváros, Mészki, Nagyenyed, Nagyszeben, Olthévíz, Petrozsény, Pipe, Segesvár, Sinfalva, Szind, Székelyderzs, Székelymuzsna, Szőkefalva, Temesvár-Arad, Torda, Tordatúr, Torockó, Torockószentgyörgy, Újszékely, Ürmös, Várfalva, Verespatak.

²² EUEGyLt. Mo. 6/1519/1940; UJ. 1940/9–10. 110.

²³ *Keleti Újság* 1940/268.

²⁴ Marosvásárhelyi Zsinati Főtanács Jegyzőkönyve 1941. június 29. 23., 26.

1. táblázat: Közigazgatási helyzet Dél-Erdélyben
a második bécsi döntést követően

Sorszám	Egyházkörök	Egyházközségek száma
1	Kolozsdobokai	3 anya-, 2 leányegyházközség
2	Aranyostordai	20
3	Küküllői	12
4	Keresztúri	5
5	Udvarhelyi	2
6	Felsőfehéri	7
7	Háromszéki	2

Forrás: Marosvásárhelyi Zsinati Főtanács Jegyzőkönyve 1941. június 29. 26.

Az *Unitárius Jövendő* 1942. évi februári, új területi-közigazgatási beosztást javasoló februári számában feltüntetett 48 egyházközség ellenben már valós és pontos adatnak tekinthető, és ezt az ide is begyűrűző leépülés jeleként értékelhetjük. A csökkenés két tényezőre vezethető vissza: repatriálás és lelkészhiány – ami önálló egyházközségek összevonását vagy megszűnését eredményezte.²⁵ Így, más kimutatásokkal ellentétben, ebben már nem történik említés Marosújvárról, a Mezőségi körlelkészsegről, Temesvár-Aradról (leányegyházközséggé minősítették), Nagyszebenről (összevonták Fogarassal) és Bukarestről, amely egyházközség időközben megszűnt. 1942. folyamán az elsősorban városokat sújtó, nagyarányú elvándorlás újabb egyházközség, Aranyosgyéres megszűnését eredményezte, azaz számításaink szerint 1942 közepétől 47 egyházközség alkotta a dél-erdélyi unitárius egyházrészt.

Népesedési folyamatok

Egy 1940 nyaráról származó, 1938-as adatokkal operáló kimutatás szerint a romániai unitárius közösség, három egyházközség kivételével (Derzs, Magyarzsá-

²⁵ UJ. 1943/2. 15. Abrudbánya, Ádamos, Alsóboldogfalva, Alsófelsőszentmihály, Alsósóháza, Alsórákos, Aranyosgyéres, Aranyosrákos, Bágyon, Bethlenszentmiklós, Brassó, Csegez, Datk, Désfalva, Dicsőszentmárton, Fogaras-Nagyszeben, Harangláb, Komjátság, Kövend, Küküllődombó, Küküllősárd, Küküllőszéplak, Lupény-Vulkán, Magyarársáros, Magyarszentbenedek, Magyarszovát, Magyarzsákok, Medgyes-Erzsébetváros, Mészkö, Olthévíz, Nagyenyed, Petrozsény, Pipe, Segesvár, Sinfalva, Székelyderzs, Székelymuzsna, Szind, Szőkefalva, Torda, Tordatúr, Torockó, Torockószentgyörgy, Újszékely, Ürmös, Várfalva, Verespatak.

kod, Marosújvár: kb. 1200 lélek) 29 516 főt számlált. Ezeknek adatait is összeítve megközelítőleg hasonló értéket kapunk (30 716), mint a marosvásárhelyi zsinati-főtanácsi jegyzőkönyv kimutatása, mely 30 598-ra becsülte dél-erdélyi hívei számát.²⁶

2. táblázat: A dél-erdélyi unitáriusok lélekszáma egyházkörönkénti bontásban

Sorszám	Egyházkör	Lélekszám
1	Kolozsdobokai	2331
2	Aranyostordai	12318
3	Küküllői	5628
4	Keresztúri	1966
5	Udvarhelyi	1824
6	Felsőfehéri	3768
7	Háromszéki	2763
Összesen	7	30598

Forrás: Marosvásárhelyi Zsinati Főtanács Jegyzőkönyve 1941. június 29. 26.

A fentiekhez közel álló adatokat közölt a *Keleti Újság* 1940. évi novemberi száma, valamint a Vallásügyi Minisztériumhoz 1942. január 2-án felterjesztett egyházi kimutatás. Előbbi körülbelül 30 000-re becsülte a Dél-Erdélyben élő unitáriusok számát.²⁷ Utóbbi 8815 családról (30 303 személy) beszélt azzal a megjegyzéssel, hogy: „[...] în acest număr nu sunt cuprinse credinșii precum și nici aceea, cari trăiesc în București și pe teritoriul vechiului Regat.”²⁸

A rendelkezésünkre álló és ismertett szám adatok szerint tehát a dél-erdélyi unitáriusok száma a bécsi döntés pillanatában a 30 500 és 31 000 között mozgott.

Ez a szám a későbbiekben drámaian csökkent 1944 őszéig, amikor a bekövetkezett nemzetközi politikai események eredményeként megszakadt az áttelepedés, és fordított mobilitási folyamat vette kezdetét. Bár pontos kimutatásaink nincsenek, a repatriálás méreteinek érzékeltetéséhez mégis némi támpontot nyújtanak a rendelkezésre álló töredékes utalások. 1945. április 12-én a nagyenyedi lelkesz a következőket jelentette: „Az elmúlt négy esztendő alatt, egyház-

²⁶ Uo.

²⁷ *Keleti Újság* 1940/268.

²⁸ EUEGyLt. Tordai csomó (T. cs.) ad 789/1941.

községeim lélekszámában igen nagy változás állott be. Lefogytunk, helyenként egészen. Leányegyházközségeink lélekszáma fogyóban, szórványaink elenyésztek az idők nagy sodrában. Míg 1939. évben az összlélekszám 919 lélek, az 1944. év végén összes szórványokkal együtt a lélekszám az 500 lélekszám alá zuhant le.²⁹ A lélekszámapadás tehát 45,60 %-os még akkor is, ha 500-as számlálóval számolunk. Magyarorszávat négy éves „vesztesége”, az 1938-as lélekszámot (1135) véve alapul, 31,71 %-os volt (360 személy).³⁰ Közel hasonló értéket (32,04 %) kapunk Ürmös esetében, amelynek adatsora a markáns és folyamatos apadást is szemléletesen ábrázolja: 1940-ben 287 család (1030 lélek), 1941-ben 267 család (970 lélek), 1942-ben 200 család (700) lélek.³¹ A legmagasabb fogyatkozási értéket Brassónál találtunk, itt 2/3-os csökkenést jelentett Fekete Lajos 1943. szeptember 23-án.³²

A népességfogyás mértékéről átláthatóbb képet kaphatunk, ha az 1938. évi népesedési adatokat összehasonlítjuk az 1944. évivel. Ennek illusztrálására az aranyostordai kör egyházközségeinek adatait vetettük össze. Számításaink azonban több okból is viszonylagosak és pontatlanok: egyrészt nem minden lelkészi jelentés tartalmaz népesedési fejezetet 1944-re vonatkozóan (20-ból csupán 11), másrészt a jelentések olyan időszakban készültek – 1944 vége és 1945 eleje –, amikor már fokozott visszatelepedési folyamat vette kezdetét. További relativizáló tényező, hogy viszonyításul, az 1940-es adatok hiányában, az 1938-as népesedési viszonyokat kellett alapul vennünk. Mindezek ellenére a csökkenés mértékét az alábbi számok is kiválóan szemléltetik.

3. táblázat: Az aranyos-tordai egyházkör népesedési adatai
1938-ban és 1944-ben

Egyházközség	1938. évi adat	1944. évi adat	Csökkenés	Csökkenés %-ban
Alsófelsőszentmihály	743	518	225	31
Aranyosrákos	671	566	105	16
Bágyon	857	656	201	24
Csegez	268	233	35	14

²⁹ EUEGyLt. Esperesi vizsgálószéki iratok. Ev. I. 1944.

³⁰ Uo.

³¹ Ürmösi Unitárius Egyházközség Levéltára (ÜUELt.) 1943. évi iratsomó, iktatószám ad 31/1943.

³² EUEGyLt. R. 49/1446/1943.

Egyházközség	1938. évi adat	1944. évi adat	Csökkenés	Csökkenés %-ban
Kövend	889	845	44	5
Méscskő	384	227	157	41
Sinfalva	434	291	143	33
Torockó	1118	771	347	32
Torockószentgyörgy	960	872	88	10
Várfalva	856	700	156	19
Verespatak	263	208	55	21

Forrás: EUEGyLt. Esperesi vizsgálószeiki iratok. Ev. 1944. I.-IV.; EUEGyLt. Mo. 6/1519/940.

Láthatjuk: a demográfiai mobilitás igen széles skálán mozgott, az 5%-os legalacsonyabtból a 41%-os legmagasabb értékig. Egyházköri szinten az összlakosság vesztesége 22%-ra (1556 fő) rúgott. Fontos ellenben hangsúlyozni, hogy az összesítésből kilenc egyházközség adata hiányzik, amelyek közül néhány jelentős lélekszámmal rendelkezett.

Folyamatos, de csökkenő mértékű népességapadást jelez a tanköteles diákokról készült összesítés – vagyis az áttelepedés dinamikája 1943-at követően veszített intenzitásából.³³

4. táblázat: Tankötelesek létszáma 1940 és 1944 között

Tanév	Tankötelesek száma év elején	Csökkenés	Csökkenés %-ban
1940/1941	3721	–	
1941/1942	3440	281	8%
1942/1943	3208	232	7%
1943/1944	3059	149	5%

Forrás: EUEGyLt. R. 51/1846/1943 EKT. jkv. 1943. december 8. 52-53.; EUEGyLt. R. 58/683/1944 EÉ. jkv. 1944. március 7. 32.

Zavaróan hat ugyanakkor, hogy a tankötelesek esetében a csökkenés jóval mérsékeltebb volt, mint amit az előzőekben bemutatott adataink mutatnak. Ezt az ellentmondást csupán azzal magyarázhatjuk, hogy az elvándorlás elsősorban

³³ Erre mutat az ürmösi egyházközség népesedési adatsora is.

a felnőtt (férfi) lakosságot érintette. Ezen állításunkat támaszthatja alá a két fő-gimnáziumba beiskolázott menekült gyermekek számaránya, amely megközelítőleg hasonló értékeket (Székelykeresztúr: 6,86%; Kolozsvár: 10,80%) mutat a 4. táblázatban találhatókkal.³⁴

Az elvándorlás mértékéről, mint már jeleztük, csupán hozzátétőleges és pontatlan információk állnak rendelkezésünkre. Árkosi Tamás 1942. november 17-i jelentésében „általános elnéptelenedésről” beszélt: „A bécsi döntés után ugyanis híveink olvasatlanul mentek át a határon és mennek ma is. Papok, tanítók, énekvezérek, iparosok, ügyvédek, orvosok és a hívek színe-virágai mentek el úgy, hogy vannak egyházközségek, amelyekből eltűnt az ifjúság és csak az öregek és a nők maradtak itthon. Elnéptelenedés folytán már megszűnt a bucaresti és aranyosgyéresi eklézsia.”³⁵

Feltűnő, hogy az Árkosi és az általunk, illetőleg a főtanácsi jegyzőkönyvek által közölt, 1940. évre vonatkozó adatok között 1000 fős különbség mutatkozik. Ennek magyarázata lehet, hogy Árkosi összesítése az év végi népesedési állapotokat tükrözi, amikor már javában zajlott a határrevízióval megindult áttelepedési hullám. Jelentése szerint ugyanis 1940-ben a lélekszám 29 561 volt, ami 1941 végére 25 420-re csökkent, azaz az apadás egy év leforgása alatt 3941 főre rúgott. 1942-ben az áttelepedők száma szerinte meghaladta a kétezret.³⁶ „S az eltávozásban nincs megállás!”³⁷ – zárta a népesedési fejezetet. Adatai szerint tehát az unitáriusok száma 1942 végén kevesebb, mint 23 420 volt (23,46%).

Az 1943-as márciusi főtanácsi ülésen elhangzott püspöki jelentés két sor erejéig a dél-erdélyi helyzetet is érintette. Ebből egyértelműen kitűnik, hogy a határrendezést követően nemcsak a romániai, hanem a magyarországi egyháznak is csak hozzátétőleges ismeretei voltak híveik lélekszámát illetően. Józan Miklós jelentése szerint a bécsi döntéskor 30 598 unitáriusból mintegy 3-4000 hagyta el Romániát, vagyis a csökkenés felső határa szinte azonos az Árkosi által megállapítottal.³⁸

³⁴ A Székelykeresztúri Unitárius Br. Orbán Balázs Gimnázium Évkönyve: 1940/41, 1941/42, 1943/43, 1943/44. A Kolozsvári Unitárius Gimnázium Évkönyve: 1940/41, 1941/42, 1942/43, 1943/44. Székelykeresztúron az 1940–1943 között a beiratkozott 990 diák közül 68, míg Kolozsváron 1941–1944 között 808 diákból 87 volt menekült

³⁵ EUEGyLt. (Romániában maradt egyházközségeink és iskoláink ügyei) R. 69/83/1943.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

³⁸ Ft. jkv. 1943. március 28–29. 42.

Az egyház által a Vallásügyi Minisztériumhoz küldött 1941. évi népesedési kimutatás és az Árkosi ugyanez évi kimutatása közötti ellentmondást csak azzal a magyarázattal lehet feloldani, hogy az egyház ekkorra már teljesen fiktív számadatokat közvetített a minisztérium felé. Ennek háttérében az államsegély megítélésének motívuma húzódtott, amelynek mértéke összefüggésben állt a hívek számarányával.

Mindezeket összevetve úgy gondoljuk, az unitárius közösségek többségének átlagvesztése a 30–45%-os értékek között mozgott. Valahova ebbe a sávba szorítható be az összlélekszám vesztesége is, figyelembe véve, hogy 1942-ben már 23,46%-on állt ebben a vonatkozásban.

Felekezeti oktatás

Az iskolákra vonatkozó forrásaink, akárcsak más vonatkozásban, meglehetősen szegényesek és sokszor ellentmondásosak. Ennek megfelelően a kutatott időszakból egyetlen kimutatást sem találtunk, amely mély és pontos betekintést nyújthatott volna a dél-erdélyi unitárius oktatási és iskolarendszerbe. A magyar nyelvű oktatás zilált állapotát ellenben – elsősorban ott, ahol hiányzott a felekezeti iskola – jól illusztrálja Fekete Lajosnak az EKT-hoz 1941. október 10-én intézett jelentése, amely szerint a 108 unitárius tanköteles gyermek közül mindössze 12–20 látogatja rendszeresen az iskolát. „A szülők – írta – irtózatossá közönyt tanúsítanak, aminek több oka van. Mezei munka, lábbelihiány s nem utolsósorban az anyanyelv kitesékelése az iskolából.”³⁹ Az állami iskolákban⁴⁰ az anyanyelvű oktatás egyetlen „fóruma” a hittanóra maradt.⁴¹

Az 1940. augusztus 30-i főhatalomváltást megelőzően az unitárius felekezeti oktatás a terjeszkedés, bővülés lehetőségeit kereste, és forrásunk szerint erre irányuló terveinek gyakorlati kivitelezésére konkrét lehetőség is mutatkozott (5. táblázat).⁴²

³⁹ ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám ad 172/1941.

⁴⁰ Az állami iskolák asszimilációs funkciója nemcsak a román nyelv oktatására korlátozódott. A kulturális, vallásos „integrálás” szerepét is betöltötte. Ūrmösön pl. az állami, iskolai vagy egyházi ünnepeken a tanító a helyi ortodox templomba vitte az unitárius gyermekeket is. ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám ad 190/1941.

⁴¹ ÜUELt 1941. évi iratcsomó, iktatószám 46/1941.

⁴² EUEGyLt. Mo. 6/1519/1940.

5. táblázat: Tanügyi helyzet a dél-erdélyi egyházrészen,
a bécsi döntés előtt és után

Sor- szám	1940. augusztus 31. előtt iskolát működ- tető egyházközségek	1940. augusztus 31. előtt iskola működtetésére engedélyt kapott egyházközségek	1940/1941-es tan- évben engedélye- zett iskolák	Tan- erők száma
1	Alsófelsőszentmihály	Ádámos	Alsófelsőszentmihály	1
2	Bethleszentmiklós	Aranyosrákos	Bethleszentmiklós	1
3	Dicsőszentmárton	Bágyon	Dicsőszentmárton	2
4	Harangláb	Brassó	Harangláb	1
5	Küküllődombó	Komjátszeg	Küküllődombó	3
6	Magyarsáros	Lupény	Lupény	1
7	Magyarszovát	Petrozsény	Magyarsáros	2
8	Mészkö	–	Magyarszovát	1
9	Szind	–	Mészkö	1
10	–	–	Petrozsény	1
11	–	–	Szind	1
Össz.	9	7	11	15

Forrás: EUEGyLt. Mo. 6/1519/940

1940 nyarán tehát a dél-erdélyi egyházrészen jelentős előrelépés történt az iskolaügy terén, miután a már meglévő 9 tanintézet⁴³ mellett további 7 egyházközség kapott engedélyt vagy elvi beleegyezést iskola felállításához. Az *Unitárius Jövendő* 1940. szeptember-októberi számában ismertetett adatok azonban már egy ellentétes irányú tendenciára utalnak: a területvesztéséget szenvedett Románia magyarságpolitikájának szigorodására, radikalizálódására.⁴⁴ A hét egyházközség közül végül mindössze három (Lupény, Petrozsény és Brassó) kapott szabad utat oktatási tevékenység beindítására.⁴⁵ Brassótól a tanévkezdés előtt ezt a jogot megvonták.⁴⁶

⁴³ A szindi iskola nem rendelkezett nyilvánossági joggal.

⁴⁴ UJ. 1940/9–10. 110.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

Végleges és pontos adatokat az *Unitárius Jövendő* 1941 novemberi számában találhatunk. Eszerint az 1940/1941. tanévben 12 felekezeti iskola kezdte meg oktatói tevékenységét, miután Brassó helyét Magyarzsákod vette át.⁴⁷

Az 1941/1942-es tanügyi helyzet rekonstruálására meglehetősen pontos és megbízható információk állnak rendelkezésünkre. Az iskolafenntartó egyházközségektől 1941 nyarán beérkezett jelentések ugyanakkor a negatív irányban való elmozdulást vetítették előre. Az előző tanévben működő iskolák közül csupán 10-ből érkezett híradás a következő évre történő előkészületekről (Magyarszovát, Alsófelsőszentmihály, Lupény, Mészkö, Bethlenszentmiklós, Dicsőszentmárton, Harangláb, Küküllődombó, Magyarsáros és Magyarzsákod).⁴⁸ A nagymérvű kivándorlás eredményként ugyanis Lupény az 1940/1941. tanévet 5 gyermekkel zárta, és az oktatási tevékenység beszüntetésére kényszerült.⁴⁹ Szind tanítóihiány miatt kényszerült ugyanezt cselekedni.

Az 1941/1942. tanévben tehát 10 felekezeti iskola kezdte meg működését, és újabb kettő morzsolódott le.⁵⁰ A jelentések szerint az indítandó tanintézetek épületeinek állapota kielégítő és jó,⁵¹ Küküllődombó esetében pedig kifogástalan volt.⁵² Az állami hatóságok által végzett vizsgálatok mindössze három iskolánál találtak néhány jelentéktelen kifogásolnivalót. Megoldhatatlan feladatként nehezedett ugyanakkor szinte minden egyházközségre a megüresedett tanítói állások betöltése, mint az az alábbi táblázatból is kitűnik (6. táblázat). A jelentés pillanatában ugyanis csupán Mészkon és Magyarsároson volt rendezett a tanerők kérdése, és mindössze három egyházközségben (Alsófelsőszentmihály, Dicsőszentmárton, Magyarszovát) mutatkozott lehetőség a megüresedett tanítói állások betöltésére.

⁴⁷ UJ. 1941/10. 62.

⁴⁸ EUEGyLt. T. cs. 6/ad 470/1941-től 16/ad 470/1941-ig terjedő jelentések.

⁴⁹ Uo. 7/ad 470/1941.

⁵⁰ EUEGyLt.R. 69/83/1943.

⁵¹ EUEGyLt. T. cs. 6/ad 470/194.; EUEGyLt. T. cs. 8/ad 470/1941.; EUEGyLt. T. cs.9/ad 470/1941.; EUEGyLt. T. cs. 10/ad 470/1941.; EUEGyLt. T. cs. 11/ad 470/1941.; EUEGyLt. T. cs. 12/ad 470/1941.; EUEGyLt. T. cs. 13/ad 470/1941.; EUEGyLt. T. cs. 14/ad 470/1941.; EUEGyLt. T. cs. 16/ad 470/1941.

⁵² EUEGyLt. T. cs. 13/ad 470/1941.

6. táblázat: Tanügyi helyzet 1941 nyarán

Sorszám	Egyházközség	Tanerők száma	Az 1941/1942 iskolai év előtti állapot
1	Alsófelsőszentmihály	2	Betöltetlen
2	Bethlenszentmikós	1	Betöltetlen
3	Dicsőszentmárton	2	Betöltetlen
4	Harangláb	1	2 betöltetlen
5	Küküllődombó	3	Betöltetlen
6	Mézőkő	1	Betöltve
7	Magyarsáros	2	Betöltve
8	Magyarország	2	Betöltetlen
9	Magyarország	1	Betöltetlen
10	Petrozsény	1	Nem érkezett jelentés
Összesen	10	16	3 betöltött állás

Forrás: EUEGyLt. T. cs. 6-16/ ad 470/1941

A tanszemélyzet terén mutatkozó hiányt az *Unitarius Jövendő* októberi számában közölt kimutatás szerint végül sikerült közel 100 %-osan pótolni lelkészeinek bevonásával (7. táblázat). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy csupán 39 %-a (5 személy) volt ezek közül véglegesített tanító, a lelkészek tanítói minőségét pedig az állam nem volt hajlandó elismerni.

7. táblázat: Tanügyi helyzet az 1941/1942. tanév kezdetén

Sorszám	Egyházközség	Gyermeklétszám	Tanítók száma	Hány tanerős iskola	Megjegyzés
1	Alsófelsőszentmihály	87	2	2	–
2	Bethlenszentmiklós	50	–	1	A lelkész
3	Dicsőszentmárton	62	1	2	És a lelkész
4	Harangláb	37	1	1	–
5	Küküllődombó	134	2	3	És a lelkész
6	Mézőkő	–	–	1	–
7	Magyarsáros	89	2	2	–
8	Magyarország	98	2	2	–

Sorszám	Egyházközség	Gyermeklétszám	Tanítók száma	Hány tanerős iskola	Megjegyzés
9	Magyarzsákod	50	1	1	–
10	Petrozsény	27	–	1	A lelkész
Össz.	12		11	16	4

Forrás: *Unitárius Jövendő* 1941/10. 62–63.

Az 1942/1943. iskolai évben induló 10 iskola közül Petrozsény már nem rendelkezett nyilvánossági joggal.⁵³ A nyilvánossági jogot elvesztett iskolák sorát gyarapította még ugyanebben az évben Magyarzsákod és Küküllődombó, mivel egyikük sem rendelkezett államilag elismert tanerővel.⁵⁴ Gyakorlatban tehát mindössze 7 iskola működött törvényes keretek között.

Az 1943/1944-es évben újabb leépítésekre került sor: Magyarzsákodon tanító-,⁵⁵ Petrozsényben pedig növendékhiány miatt kellett beszüntetni az oktatást.⁵⁶ További zsugorodás jelentkezett Magyarsároson, ahol a Vallásügyi Minisztérium a III.-os és IV.-es elemista növendékek állami iskolába való átírását rendelte el második tanerő hiányára hivatkozva.

Forrásaink szerint ugyanakkor egyetlen tanintézet sem nyerte vissza korábban elveszített nyilvánossági státusát. Kiegészítőleg megemlítendő: a bécsi döntést követően sikertelen iskolaalapítási kísérlet történt Ürmösön. Az egyházközség megkeresését azonban az illetékes állami szervek megválaszolatlanul hagyták.⁵⁷ Hasonló próbálkozásokról nem tudunk, de ha léteztek is, nem jártak sikerrel: 1940 és 1944 között egyetlen új iskola sem létesült.

Az oktatási intézetekéhez hasonló folyamatok érvényesültek a pedagógusállomány vonatkozásában is (8. táblázat), jóllehet hiányos és sok esetben pontatlan forrásaink csak töredékesen képesek reflektálni a korabeli viszonyokat. Mindazonáltal jól körülírható és körvonalazható az időszak legpregnansabb tanügyi

⁵³ EUEGyLt. R. 51/1846/1943 EKTT. jkv. 1942. december 8. 37.

⁵⁴ EUEGyLt. R. 46/ EKTT. jkv. 1943. június 29. 5. A nyilvánossági jog megvonása törvénytelenül történt, mert ennek szándékáról előzőleg nem értesítették az iskolafenntartót. Az egyház tiltakozása eredménytelen maradt.

⁵⁵ EUEGyLt. R. 57/427/1944 Elnöki Értekezlet jegyzőkönyve. (EÉ. jkv.) 1944. január 18. 16.

⁵⁶ EUGyLt. R. 57/ 427/1944 EÉ. jkv. 1943. augusztus 30. 83.; EUEGyLt. R. 51/1846/1943 EKTT. jkv. 1943. december 8. 36-37.

⁵⁷ ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám 46/1941.

jellegetessége: *krónikus tanítóhiány*, az ebből fakadó *nagyfokú bizonytalanság* és a *kényszermegoldások* (lelkészekkel történő helyettesítés, amit az állam ellenben nem ismert el.).

Jellemző adat a krónikus tanítóhiányra, hogy az 1943 nyarán a *Déli Hírlap*-ban, *Szövetkezésben*, *Erdélyi Gazdában* meghirdetett állásokra egyetlen pályázat sem érkezett be Tordára.⁵⁸ A szakemberhiányt tetézte, hogy a tartományi tanfelügyelőségek és a Vallásügyi Minisztérium több felekezeti tanítótól is megvonta a működési engedélyt.⁵⁹ Az államilag akkreditált tanszemélyzet hiánya pedig lehetőséget nyitott a tanügyi minisztériumnak, hogy a Magánoktatási Törvény 63. §. c. pontjára hivatkozva egyes iskolák nyilvánossági jogát megvonja (Küüllődombó, Magyarzsákod).⁶⁰ Az egyház ellenlépésként egyrészt az érintettek működési engedélyének kiharcolását próbálta elérni (sikertelenül), másrészt tanítóit, lelkészeit az oktatói munka végzésére utasította a folyamatosság fenntartása érdekében.⁶¹

Egy másik megszorító intézkedést, a tanítónő működési engedélyének megvonását, az Elemi Iskolai Törvény 55. §-nak azon rendelkezése jelentette, amely kéttanerős iskolában az egyik állás férfi tanítóval történő betöltését írta elő.⁶²

⁵⁸ EUEGyLt. R. 51/1846/1943.;EKT'T. jkv. 1942. december 8. 37.; EUEGyLt. R. 57/427/1944 EÉ. 1943. szeptember 28. 98.

⁵⁹ EUEGyLt. R. 51/1355/1943 EKT'T. jkv. 1943. június 29. 6. A mézskői iskola tanítónője az engedély hiánya miatt lemondott állásáról.; EUEGyLt. R. 58/683/1944 EÉ. 1944. március 22. 44.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ EUEGyLt. R. 51/1355/1943 EKT'T. jkv. 1943. június 29. 32.; EUEGyLt. R. 51/1846/1943 EKT'T. jkv. 1943. december 8. 36.

⁶² EUEGyLt. R. 58/683/1944 EÉ. jkv. 1944. január 18. 17–18.; Alsófelsőszentmihály tanítónőjétől erre hivatkozva vonta meg az engedélyt a Vallásügyi Minisztérium. Uo.; Ennek tükrében nem véletlen tehát, hogy a Vallásügyi Minisztérium több ízben is kimutatást kért azokról az egytanerős iskolákról, melyeknek élén tanítónő állt. EUEGyLt. R. 51/1846/1944 EKT'T. 1943. december 8. 32.

8. táblázat: Tanítók helyzete

Időszak	Iskolák száma	Állások száma	Betöltött állások (tanítók)	Betöltött állások (lelkészek)	Betöltött állások (össz.)	Betöltött állások %-ban (össz.)	Betöltött állások %-ban (lelkészek nélkül)
1940 október	9	14	6	1	7	50 %	42,85 %
1941 nyara	10	16	3	–	3	18,75 %	18,75 %
1941 október	10	16	11	4	15	93,75 %	68,75 %

Forrás: EUEGyLt. R. 3/1666/1940; EUEGyLt. T. cs. 6/ad 470/1941-16/ad 470/1941; *Unitárius Jövendő*. 1940/11.

A felekezeti oktatás szintjén érvényesülő folyamatok tehát az egyértelmű és fokozatos leépülés körvonalait mutatták, amelyeknek pozitív előjelű megváltoztatását állami és az általa gerjesztett humán-erőforrási tényezők determinálták és akadályozták. Számokban ez a következőt jelentette: az 1940 őszi induló tanintézetek száma már 1943–1944 fordulóján 5-re apadt, azaz a veszteség ekkorra már meghaladta az 50%-ot.

A lelkészek helyzete

Két markáns vonás emelhető ki ezen a területen: erőteljes *hatósági nyomásgyakorlás* és az általa gerjesztett *nagyarányú repatriálás*. A nyomásgyakorlás legkirívóbb és leghatékonyabb módszerének a hadbíróági eljárások bizonyultak.

Adataink szerint 1941-ben és 1942-ben hat lelkész ellen indítottak hadbíróági eljárást: Kozma Béla (Pipe), Nagy Dénes (Alsójára), Gombási János (Aranysrákos), Weres Béla (Petrozsény), Máthé Sándor (Újszékely), Lőrinczy Dénes (Torda). A perek koncepciójára jellemzően mutatnak a megfogalmazott vádak banális volta. Kozma, Nagy és Lőrinczy vádját nem ismerjük. Máthé Sándort Ravasz László *Isten rostájában* című könyvének birtoklásáért ítélte két évre a brassói hadbíróóság (a könyvet a tudósítás szerint egy román határőr csempészte be Romániába).⁶³ Weres Bélát két és fél évre egy, a magyar konzulátushoz intézett levél-

⁶³ EUEGyLt. R. 23/ad 783/1942.

ért ítélték el, és mert március 15-én „hazafiaskodott a szószeréről, amit a román hatóságok kihallgattak.”⁶⁴ Gombásit egy évre és tiz év hivatalvesztésre ítélték, miután a sinfalvi jegyző és a várfali román tanító társaságában egy, az előbbiektől kezdeményezett beszélgetésben kijelentette: Erdély helyzete nem állandó és Dél-Erdélyt Magyarországhoz fogják csatolni, mivel Romániát Besszarábiából és Dél-Ukrajnából fogják kárpótolni. Nem zárta ki, de valószínűtlennek tartotta Erdély visszacsatolását Romániához.⁶⁵ Egy másik változat szerint Gombási Erdély háború utáni sorsáról a következőket nyilatkozta: vagy Észak-Erdélyt csatolják vissza Romániához, vagy pedig Dél-Erdélyt Magyarországhoz.⁶⁶ Lőrinczyt augusztus 23-án istentisztelet után tartóztatták le – általunk nem ismert okból –, és állították a gyszebeni hadbírótság elé.⁶⁷

A rendelkezésünkre álló források egyértelműen jelzik, hogy sorsuk és az egyház érdekükben tett lépései a kölcsönös revanspolitika, a magyar és román politikai célok alakította kényszerpályán mozgott.⁶⁸ Közvetetten politikai eszközként szolgáltak az Erdély birtoklása fölött folyó szupremácia-harcban.

Az elítélt lelkészek szabadon bocsátását az (észak-) Erdélyi Unitárius Egyház diplomáciai úton, a magyar külügyminisztérium útján kívánta elérni. Az EKT elnöksége nevében Józán Miklós püspök és Gelei József főgondnok összesen tizenhat beadványt intézett a különböző állami szervekhez. Tizenhárom alkalommal Gombási és Máthé, tizenkét alkalommal Weress, három alkalommal Lőrinczy érdekében. Józán nyolcszor, a következő időpontokban és személyekhez, intézett beadványt: 1942. június 8-án⁶⁹ és 30-án,⁷⁰ szeptember 1-jén⁷¹ (Lőrinczy érdekében), valamint 1943. január 26-án⁷² és február 28-án⁷³ Kállay Miklós miniszterelnökhöz, külügyminiszterhez, június 30-án⁷⁴ és szeptember 1-jén⁷⁵ (Lőrinczy érdekében) Szombathelyi Ferenc vezérkari főnökhöz, valamint a 9. had-

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ EUEGyLt. R. 23/783/1942. (Gelei Józsefnek a kolozsvári 9. hadtestparancsnoksághoz 1942. június 8-án intézett beadványa).

⁶⁶ EUEGyLt. R. 23/783/1942. (Gelei Józsefnek a külügyminiszterhez 1942. május 20-án intézett beadványa).

⁶⁷ EUEGyLt. R. 29/1278/1942.

⁶⁸ EUEGyLt. R. 32/ad 1542/1943.

⁶⁹ EUEGyLt. R. 23/783/1942.

⁷⁰ EUEGyLt. R. 23/ad783/1942.

⁷¹ EUEGyLt. R. 27/1278/1942.

⁷² EUEGyLt. R. 35/ad 1714/1943.

⁷³ EUEGyLt. R. 32/ad 1542/1943.

⁷⁴ EUEGyLt. R. 29/ad 783/1942.

⁷⁵ EUEGyLt. R. 29/ad1278/1942.

testparancsnoksághoz.⁷⁶ Gelei hat alkalommal: 1942. május 20-án Kállayhoz,⁷⁷ 23-án Durugy Ferenc miniszteri tanácsoshoz,⁷⁸ június 8-án Ujszászy István vezérkari ezredeshez,⁷⁹ Szombathelyi Ferenc vezérkari főnökhöz⁸⁰ és a 9. hadtestparancsnoksághoz,⁸¹ 10-én Pataky Tibor államtitkárhoz.⁸² 1942. június 10-én és november 16-án pedig közösen fordultak a miniszterelnökhöz és külügyminiszterhez (utóbbihoz november 16-án).⁸³

Bevezető sorainkban említettük, hogy a dél-erdélyi lelkészek és egyház sorsa a román és magyar fél kölcsönös nemzetiségpolitikájának függvényében alakult. Markáns példa erre Gál Miklós főgondnok esete, akit 1942. június 8-án megtorlásképpen tartóztattak le a román hatóságok, egy kolozsvári román bankár helyében.⁸⁴ Gál ügye a fogolykérdés egy másik vetületére is rávilágít: kiemelt figyelem mindkét oldalról a dél-erdélyi magyar társadalom meghatározó szereplőit iránt. Nem véletlen tehát, hogy a valutaüzérkedés miatt letartóztatott bankár-ra Bukarest Gál őrizetbe vételével válaszolt, helyesen érzékelve Budapest prioritásait. Számításai beváltak, hiszen utóbbi rögtön jelezte, hogy Gálért hajlandó szabadlábra helyezni a bűncselekményét bevalló bankárt.⁸⁵ Hasonló logikát követett az egyház vezetősége is: lelkészeinek szabadlábra helyezését retorziós esz-közökkel kívánta megoldani, ezért beadványaiban román lelkészek letartóztatását követelte.⁸⁶

Az egyházpolitikának a magyar külpolitikai irányelvekhez való idomulását markánsan jelzi a tíz év hivatalvesztéssel is sújtott Gombási esete, akinek egy román politikai fogollyal való kicserélését folyamatosan követelte az egyház.⁸⁷ Egyéves börtönbüntetésének lejártá után 1943. március 18-án azonban a magyar külügyminisztérium azzal a megkereséssel fordult Józán püspökhöz: fontolják meg Gombási kicserélését, „mert minden egyes lelkész kicserélése a dél-erdélyi

⁷⁶ EUEGyLt. R. 29/ad 783/1942.

⁷⁷ EUEGyLt. R. 23/783/1942.

⁷⁸ EUEGyLt. R. 23/783/1942.

⁷⁹ EUEGyLt. R. 23/783/1942.

⁸⁰ EUEGyLt. R. 23/783/1942.

⁸¹ EUEGyLt. R. 23/783/1942.

⁸² EUEGyLt. R. 24/888/1942.

⁸³ EUEGyLt. R. 24/888/1942.; EUEGyLt. R. 35/1714/1942.

⁸⁴ EUEGyLt. R. 24/888/1942. (Pataki András 1942. június 10-i jelentése.)

⁸⁵ Magyar Országos Levéltár (MOL.) K. 28. 12. csomó. 50. tétel. 1942-0-21479.

⁸⁶ EUEGyLt. R. 29/1278/1942.; EUEGyLt. R. 29/783/1942.; EUEGyLt. R. 32/ad 1542/1943.; EUEGyLt. R. 29/1278/1942.

⁸⁷ EUEGyLt. R. 22/734/1942.

magyarság további gyengülését jelenti.⁸⁸ Ha lehetséges – áll a külügyminiszteri leiratban –, kíséreljék meg újból visszahelyezni lelkészi állásába, ha nem, akkor találjanak valami más közhasznú foglalkozást számára.⁸⁹ A miniszterelnökhöz intézett, május 17-i válaszában az EKT azzal a feltétellel fogadta el a javaslatot, ha sikerül Gombásinak olyan állást biztosítani, amely nemcsak anyagi, hanem „erkölcsi és lelki egzisztenciát” is szavatol. Amennyiben ez nem volna lehetséges, fenntartja nevezett lelkész kicserélésének igényét.⁹⁰ Markánsabb formában jutott mindez kifejezésre a hat hónapra elítelt Lőrinczy Dénes esetében, akinek kiváltása elől a külügyminisztérium határozottan elzárkózott.⁹¹ Hasonló stratégia nyomaival találkozhatunk Máthénál és Weressnél is. Mint már jeleztük, Gombási mellett Kolozsvár a nevezettek kicserélését is kérvényezte.⁹² Mikó Imre 1943. február 17-én Csifó Nagy Lászlóhoz intézett levele szerint azonban esetükben a külügyminisztérium nem cserét, hanem szabaddá helyezést javasolt a román félhez eljuttatott átiratában.⁹³

Az egyház- és magyar külpolitikai célok közötti hasonlóság nem önkorlátozást, az önálló mozgástér feladását, hanem azonos érdekközösséget jelentett. Ezt igazolja, hogy Gombási ügyében is elfogadta a miniszterelnöki javaslatot. Stratégiája, akárcsak az államé, mely megtiltotta lelkészeinek és tanítóinak az indokolatlan áttepedést, a határmódosítás előtti állapotok konzerválását tekintette elsődleges céljának. Ezért már 1940. november 7-én büntető eljárást helyezett kilátásba az állásaikat indokolatlanul elhagyók ellen, 1941. augusztus 22-én Lőrinczy Géza bukaresti lelkész kérését pedig azért utasította el, nehogy ezáltal precedenst teremtsen mások számára.⁹⁴

Magyar kormányzati részről a halogatás, a „megtévesztés” taktikáját sem zárhatjuk ki. 1942. szeptember 23-án a német–olasz Tiszti Bizottság összekötő

⁸⁸ EUEGyLt. R.32/ad1542/1943.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ EUEGyLt. R. 32/ad1542/1943.

⁹¹ EUEGyLt. R. 32/ad1542/1943.

⁹² EUEGyLt. R. 23/ ad 783/1942.; EUEGyLt. R. 23/783/1942. „[...] Egyházzam nevében tisztelettel kérem méltóztassék ez ügyet szem előtt tartani, s amennyiben a három papunkat a kiszabadításra méltónak tartja, román papok elfogatásával olyan megtorló intézkedés elrendelésére, melynek útján három nevezett papunk csere képében a románok karmai közül kiszabadítható lesz. Ugyanis sem Gombási, sem Máthé, sem pediglen Weress Béla lelkészünk a rájuk mért hivatalvesztés miatt Délerdélyben állásában meg nem tartható, holott idehaza, lelkészhiányunkra való tekintettel, mindhárom lelkészünket azonnal állásba tudjuk elhelyezni.”

⁹³ EUEGyLt. R. 32/ad1542/1943.

⁹⁴ EUEGyLt. R. 11/1166/1941.

tisztje, Dunst László százados, Szombathelyi utasítására még arról tudósított, hogy Lőrinczy Dénest szabadlábra helyezték, miután nevezett kicserélése érdekében a külügyminisztérium a szükséges lépéseket megtette.⁹⁵ Mindezeknek ugyanakkor ellentmond Mikó már idézett, 1943. február 17-i levele, amelyben arról értesített, hogy a külügyminisztérium nem hajlandó Lőrinczyt kicserélni.⁹⁶

Magyar oldalról tehát a lelkészek helybenmaradásának akarata érvényesült a távlati revíziós célok szem előtt tartásával.

Román részről ugyanakkor a megfélemlítés és lelki összeroppantás szándékának súlya nehezedett a lelkészekre. Az állandó karhatalmi, hatósági zaklatások és hadbíróági eljárások, amint azt Józán és Gelei 1942. november 16-án a külügyminiszterhez és a miniszterelnökhöz intézett beadványa is helyesen állapította meg, a román kormány „magyartalanító” politikájának célrendszerébe illeszkedett: „A rendszeresen gyakorolt s megszervezetten minden lelkész számára kijáró egyszeri meghurcoltatás következménye, hogy nyugtalanított, szidalmazott, nyilvánosan csendőr által kísért és bántalmazott lelkészeink, a kétségtelen kimenetelű hadbíróági tárgyalások elől nagyobb számban menekültek át a határon.”⁹⁷ A katolikus és református információkra hivatkozó beadvány szerint az unitárius gyülekezetek és lelkészek „megkülönböztetett módon van kiszemelve a legkülönbözőbb román atrocitásoknak.”⁹⁸ Ennek magyarázata, hogy „[...] Dél-Erdély elszakításával legfájóbb pontja lett a magyar nemzetnek Aranyossszék egységes székely tömbjének a leszakítása, fennhangon legtöbbet Aranyossszék elvesztéséért jajgattunk s unitárius egyházunknak éppen Aranyossszékre esik a legtöbb egyházközsége. Lényegében tehát a román terror Aranyossszéket akarja elnémítani és megfélemlíteni, amidőn onnan az unitárius papokat válogatja ki, húrcolja el a községekből és űz rajtuk kegyetlenkedéseket.”⁹⁹ A legkirívóbb eset ebben a kategóriában a Weress Béláé volt, aki közel három év alatt huszonnyolc-

⁹⁵ EUEGyLt. R. 29/ad 1978/1942.

⁹⁶ EUEGyLt. R. 32/ad1542/1943.

⁹⁷ EUEGyLt. R. 35/1714/1942. Pl. ifj. Sebe Ferenc tordai segédlelkész, Szathmáry Géza magyarzsákodi-, Kiss Tihámár ádámosi, Buzogány Kálmán komjátszegi lelkészek. Ez utóbbit agyonveréssel fenyegették, „[...] a község román lakosságának felbujtatásával fegyveres tüntetést rendeztek ellene, hogy ha kihívásukra megfelelően viselkedik, a helyszínen agyonlőhessék.”

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Uo. Egy másik oka, hogy az aranyosmenti falvak fokozottabb nyomásnak voltak kitéve: az Észak-Erdélyből elmenekült román lakosság jelentős része ide telepedett meg, kiknek magyarelles hangulatkeltése fokozta a magyar-román etnikum közt már előzőleg fennálló feszült viszonyt.

szor állt hadbíróság, ötször pedig polgári bíróság előtt.¹⁰⁰ A módszer hatékonyságát bizonyítja azoknak sora, akik a hatósági terrorra hivatkozva hagyták el állomáshelyeiket: Buzogány Kálmán, Kiss Tihamér, Sebe Ferenc, Szathmáry Géza, Szathmáry Miklós, Weress Béla. Az aranyosszéki, az átlagosnál kiélezettebb és feszültebb interetnikai viszony másik magyarázata, hogy e régió egyfajta szűrőként működött, miután a revansvágytól fűtött észak-erdélyi román menekültek jelentős hányada ezeken a területeken telepedett meg.

A hatósági és helybeli román lakosság általi¹⁰¹ zaklatások, tetteges bántalmazások azonban nemcsak a nevezetteket érintették. Forrásaink még hét lelkész esetében említenek hasonló jellegű magatartást: Bardócz Sándor, Gál Gyula, Halmágyi Pál, Kozma Béla, Kovács Lajos, Pataki András, Székely Sándor.¹⁰² Információink szerint 1940 és 1944 között összesen 16 lelkész „részesült” diszkriminatív elbánásban.

¹⁰⁰ EUEGyLt. R. 40/822/1943.

¹⁰¹ EUEGyLt. R. 32/ad 1542/1943. Buzogány Kálmán jelentése szerint Komjátszegen a lakosság felbújtatói a helybeli román értelmiségiek voltak (pap, tanító, bíró); EUEGyLt. R. 40/822/1943.

¹⁰² EUEGyLt. R. 35/1714/1942.; EUEGyLt. R 43/932/1943. (Nagy Jánosné nagyváradi lakos arról értesítette Péterffy Gyula székelykeresztúri gimnáziumi igazgatót, hogy a torockószentgyörgyi csendőrök a híveket a templomban megverték, Gál Gyula lelkészt pedig Szebenbe hurcolták. Józan, a német-olasz vegyes bizottság információira támaszkodva arról értesítette az EKT-t, hogy Gálnak nem esett bántódása.); Székely Sándort bejelentett áttelepedési szándéka miatt tiltották el állásától. EUEGyLt. R. 10/1118/1941.

Molnár Dávid

Csáky Mihály levelének előtörténetéhez

Csáky Mihály Melius Péterhez címzett levele János Zsigmond „cenzúrájának” egyetlen forrása.¹ A levelet Gyulafehérváron 1570. február 15-én dátumozták, ám úgy látszik, hogy története egészen 1568-ig, mi több: 1566-ig nyúlik vissza. Erre maga a levél is utal: „Minderre a fejedelem már a gyulafehérvári nyilvános zsinaton is figyelmeztetett, s [...] ezt nehezen viseli el...”²

Induljunk ki abból, hogy Csáky műfaji szempontból nemcsak a gúnyirat-irodalomra („gyalázkodó versek”³ és „szitkozódásokkal teli könyvek”⁴) utalt a levélben, hanem a prédikátor-irodalomra is („a beszéd bűzét és a csúfos gyalázást múlasszátok el, [te] a szerénységre és a keresztény jótekonyságra emlékeztess, s a jámborságot tanítsátok az Isten ígéjében, amint illik”⁵), amelyet élesen el akart határolni az előbbtől. Minthogy „akkori napokban hallottál volna egész Erdélyben minden helyeken a köznéptől sok esztelen disputatiót és pántolódást: falun, városon, étel-ital között, estve-reggel, éjjel és nappal, praedicatoroktól a praedicáló székéből sok káromlásokat és módnélkül való kárpálódásokat a két religio, ugymint a calvinista és ariana religión valóktól disputalast hallottál volna.”⁶

A marosvásárhelyi Borsos Sebestyén krónikájából való idézet, amelyről nem állapíthatjuk meg egészen pontosan, melyik időszakra vonatkozik, a tanácsai jegyzőkönyvek alapján az 1566. évi Kolozsváron is fedni látszik a tényeket, ahol a centumpaterek négyszer is végeztek erről.

1) „Látja a város [...], hogy a pap urak és prédikátorok vetélkedése s egymás ellen való prédikálása mily rettenetes botrányt okoz, mely mind inkább kimegy a nép közé, a minek eltávoztatására az ország meghatározta, hogy a plebánus hivassék gyűlésbe s komolyan intessék meg, hogy szünjenek meg az egymás ellen

¹ Balázs Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Budapest, 1998, Balassi (Humanizmus és Reformáció, 25), 200.

² Uo., 25. „Id quod Serenissimus princeps noster in publica synodo Albae graviter praemonuit fertque aegrius...”

³ Uo., 25. „famosos versiculos”.

⁴ Uo., 25. „libellos convitiis scatantes”.

⁵ Uo., 200. „a linguae virulentia et turpi maledicentia cessetis ac modestiae caritatisque christianae memores, pietatem in Dei verbo, ut par est, docere debeatis.”

⁶ Mikó Imre (szerk. és kiadja): *Erdélyi történelmi adatok*, I. Kolozsvár, 1855, 29.

prédikálástól, s csak azt prédikálják, a mi Isten egyházának hasznára s gyarapodására van és nem okoz botránkozást...⁷

2) „a plebánus kérésére ismét végeztek, hogy Mihály prédikátort és a többi száz prédikátorokat is a király előtt tett hitvallásban és megegyezésben tartsák meg és biztosítsák; de hagyják meg nekik, hogy a plebánus urnak a tartozó tiszteletet adják meg s egyik a másikat a szószebből ne vagdalja, de ha valamelyiknek közülök Istentől valami új kijelentetik, arról ne vetélkedjék a hívek előtt a templomban, hanem menjenek külön valamely házba, s ott értekezzenek fölöle...⁸

3) „Mindazáltal minthogy a felsőbbeknek és a nyilvános superintendenseknek a többi papok és Isten szolgálói az Isten tudományában és igazságában engedelmeskedni tartoznak: ez okáért Mihály ur és a többiek által, a plebánus urnak méltósága szerint engedelmességet és tiszteletet tartoznak mutatni, és az articulusok ellen ne prédikáljanak, de legyenek csendesen. Azonban a város reméli, hogy az Isten az ő szivöket szent Lelke által az ő igéje és az üdv teljes igazsága iránt fel fogja világosítani...⁹

4) „Hogy a száz-férfiak mind a plebánust, mind a prédikátorokat hivassák be, s szép szóval serkentsék, hogy egymásközt békében legyenek, egyik a másikat beszédében ne vagdalja s a szenátorok minél jobban lehet velök egyezzenek meg

⁷ Jakab Elek: *Kolozsvár története*, II. [Újabb kor, Nemzeti fejedelmi korszak (1540–1690.)], Budapest 1888, 173. „Proinde civitas animadvertit, quam ingens et horrendum transierit ac eiam in dies transeat ad plebem ex contentione et predicationibus contra sese inter dominos pastorem et concionatorem existentibus scandalum, quod ut evitari queat per dominos iudices dominus pastor »ac eciam« introvocetur et admoneatur serio, ut cessent a predicationibus contra sese publice faciendis, verumtamen concionari non desistant in his, quae ad usum et emolumentum ecclesiae Dei citra scandalum conferuntur.” Balázs Mihály: *Ferenc Dávid. Ungarländische antitrinitarier IV*. Baden-Baden & Bouxwiller, 2008, Éditions Valentin Koerner (Bibliotheca Bibliographica Aureliana CCXXII, Bibliotheca Dissidentium, Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles, Tome XXVI), 55.

⁸ Uo.: 173–174. „Ex parte predicatoris decrevit civitas, quod dominum Michaellem predicatorem et eciam alios minorum saxonum predicatoros in confessione et consensu coram regia maiestate facto conservent et assecurent. Comittant nihilominus, ut domino pastori debitam reverentiam reddant, et alter alterum in suggestu ne proscindant, sed si quid alicui ipsorum divinitus ex novo revelatum fuerit, ne de hiis coram ecclesia contendat, se din aliquam domum seorsim convenientes conferant.” Balázs: *Ferenc Dávid*, 55.

⁹ Uo.: 174. „Quia tamen maioribus et publicis superintendentibus reliqui pastores et ministri in syncera Dei doctrina et veritate obedire debent, ob hoc per dominum Michaellem et alios domino pastori iuxta sui officii dignitatem obsequentem reverentiam debitam praesent et contra articulos non predicent, sed sint in silencio. Interim verum deum suo sancto spiritu in cognoscenda vera Dei verbi et salutis corda ipsorum illuminaturum et eos in unionem reducturum sperat civitas.” Balázs: *Ferenc Dávid*, 55–56.

és tartsák meg őket prédikálás végett, ne okozzanak a városnak és ő felségének több gondot.”¹⁰

Bár a negyedik végzés a felségről is megemlékezik, azt egyelőre csak gyaníthatjuk, hogyan nőtték ki magukat országossá az eleinte helyi jelentőségűnek látszó ügyek a második gyulafehérvári zsinatig. Mindenesetre a zsinat jegyzőkönyvei tartalmazták Csáky Mihály levelének közvetlen előtörténetét.¹¹

Az ismeretlen szerzőtől (Dávid Ferenctől?) származó antitrinitárius jegyzőkönyvben ezt olvashatjuk: „A felséges fejedelem azt kívánta, hogy a tiszteletre méltó Csáky Mihály, az ország főkancellára a fejtegetésnek már végre vessen végét. [Csáky], aki műveltségéről és megmérhetetlen ítélőképességéről volt híres, pompás beszéddel először egyetértésre szólította fel az egyházat. Ezután köszönetet mondott az egész egyháznak, és bátorított, hogy beszédeiket buzgón folytassák. Végül a felséges fejedelem nevében komolyan ráparancsolt mind a két pártra: őrizkedjenek attól, hogy kölcsönösen rágalmazzák egymást vagy nyilvánosan, vagy otthon, [s vigyázzanak, mert] őfelsége a szemteleneket meg fogja fenyeíteni, mert nem az a kegyes pásztorok kötelessége, hogy gyalázással ingereljenek bárkit is. Egyébként pedig bárkinek kegyesen megengedi, hogy hittételeket fejtegessen, vitatkozzon, és szelíden terjessze tanításait, mert azt akarja őnagysága, hogy országában a vallás tekintetében szabadság legyen és Gamaliel tanácsát kövessék. Megparancsolja tehát és megköveteli, hogy buzgók legyenek és mindent tegyenek meg az egyház épülésére.”¹²

¹⁰ Uo.: 174. „Domini centumviri congregati decreverunt, quod domini iudex et senatores tam dominum plebanum, quam etiam alios predicatores ultro faciant vocari et bonis verbis adhortentur, ut sint quieti inter set et alter alterum in concione ne proscindat, et utrorumque doctrina permaneat, et quanto melius cum ipsis possunt domini senatores transigant et conservent eos ad predicandum, ne facessant civitati et etiam regiae maiestati curam ulteriorem, universitas civitatis rogat dominos pastores.” Balázs: *Ferenc Dávid*, 56.

¹¹ 1) A Melius Péter nevéhez fűződő jegyzőkönyv lappang vagy megsemmisült. 2) [Dávid Ferenc]: *Brevis enarratio disputationis Albanæ...*, Albae Ivliæ, MDLXVIII, v. duæ Raphaelis Hoffhalter. Leírása: Borsa Gedeon és mások (szerk.): *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1473–1600*, I., Budapest, 1971, Akadémiai, 269. RMNY 247. 3) [Heltai Gáspár]: *Disputatio in causa sacrosanctæ et semper benedictæ Trinitatis...*, Clavdiopoli, 1586, Heltus. Leírása: RMNY 256. 4) [Heltai Gáspár]: *Disputatio de Deo [...] habita in vrbe Transylvania Alba Ivliæ*, Clavdiopoli, 1570. Leírása: RMNY 287.

¹² Dávid: i. m. z1r–z2v. „Hic Serenissimus Princeps, vt disputationi finis iam tandem imponeretur, iussit per Reuerendissimum D. Michaele[m] Chiakiu[m] (custos: supremum) supremum regni Cancellarium, qui est eruditione & profundo iudicio clarus, luculenta oratione Ecclesiam ad concordiam primo ineundam admonuit: Deinde gratiis toti Ecclesiae actis, vt orationi omnes instarent, hortatus est. Postremó nomine suae maiestatis Serenissimæ serio vtriusque partibus mandavit, vt cauerent, ne se mutuis convitiis vel

Ez a forrás is szemlélteti, hogy Csáky a szóvivő szerepét töltötte be, s a levélhez hasonlóan itt a jegyzőkönyv sem utal felekezeti hovatartozására. A protokollum szerzője persze áradozik róla, ámde a református Heltai is nagyszerű kancellárként szerepeltette őt a jegyzőkönyv református változatában, s nem érzékelt, hogy a megintést kifejezetten Melius Péterhez és a reformátusokhoz címezték volna. Ez igazolni látszik Balázs Mihály tanulmányát,¹³ amelynek alapján szinte kizárhatjuk, hogy Csáky csak a reformátusokhoz szólt volna. Az ilyen típusú, a reformátusokra kihegyezett intelem későbbi jelenség, s jelenlegi tudásunk szerint legalábbis először a mondott levélben jelenik meg.

A szakirodalomban az is felmerült, hogy Csáky nem 1568-ban tért át az antitrinitárius hitre.¹⁴ A fejedelem az előbb hivatkozott tanulmány alapján 1569-ben tért ki, s a levélben már Csáky is antitrinitáriusnak tüntette fel magát („Úristenünk jelenlétét mindig a legnagyobb tisztelettel megértők”¹⁵). Ezen nem azt értem, hogy korábban színlelt volna, csak azt, hogy felekezeti szempontból még nem kötelezte el magát. Egyébként pedig hajlok Horn Ildikó vélekedésére: „Valóban, teljesen egyet lehet érteni Jakab Elekkel, mert ha Forgách és Istvánffy nyomán nem rögzült volna a köztudatban annyira ez a tétel, egyéb ismereteink alapján nem mernénk Csáky Mihályt a korai antitrinitarizmus egyik »frontemberének« nevezni. Részt vett ugyan a hitvitákon, szoros kapcsolatban állt Biandratával is, és az ő nevéhez fűződik az a Meliushoz írt levél, amelyet a szakirodalom sokáig János Zsigmond cenzúrarendeleteként értékelt; tevékenységéből mégsem a harcos, semmilyen eszköztől vissza nem riadó ariánus alakja bontakozik ki, amilyennek Forgách beállítja, sokkal inkább az ellentétek megfékezésének, a mérleg nyelvének tűnik. Amennyiben valóban az antitrinitárius tanok követőjévé vált, akkor azok közé kellett tartoznia, akik ezt a közvélemény előtt nem vállalták.”¹⁶

publice vel priuatim proscinderent, suamq[ue] maiestatem in procaces animadversuram: non enim esse Pastorum piorum munus blasphemias lacessere quempiam. Ceterum se quoque vltro etiam disputandi, conveniendi, modesteque invulgandi quicquid unicuique collibisset provinciam clementer concedere velle enim suam maiestatem, regnum suum liberum esse religionis ergo, consiliumque Gamalielis sequi. Vt ergo amanter & ad aedificationem ecclesiae omnia in posterum transigere debeant, serio iubere, & imperare.”

¹³ Balázs M.: *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról*. Credo, Evangélikus Műhely, 2008/1–2, 84.

¹⁴ Horn Ildikó: *Hit és hatalom, Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*. Budapest, 2009, Balassi, 168–169.

¹⁵ Balázs M.: *Teológia és irodalom...*, 200.: „praesentiam domini Dei nostri semper summa cum veneratione cognoscentes”.

¹⁶ Horn: i. m. 168–169.

Ezt némileg alátámaszthatja Dávid Ferencnek és Giorgio Biandratának a *Refvtatio scripti Georgii Maioris...* című unitárius vitairata, amelyben „a főrészt Georg Major evangélikus vitairatával szemben védi az unitárius tanítást”¹⁷, s amelynek dedikációját épp Csákyhoz címezték. „Megírására Georg Major wittenbergi evangélikus tanárnak 1569-ben megjelent *De Deo uno et tribus personis* című írása adott okot, mert abban Dávid Ferenc és Giorgio Biandrata antitrinitárius tanítását támadta.”¹⁸ Dávidék Major szemére hányják a dedikációban, hogy a *sola scriptura* elvvel (és természetesen az antitrinitáriusokkal) ellentétben egyházatyák, a korai egyetemes zsinatok és hitvallások segítségével kardoskodik, jóllehet ezeket korábban elutasította. Ám nemcsak a módszert hánytorgatják fel neki, hanem azt is, hogy Major gúnyt űz belőlük és meg akarja rendszabályozni őket.¹⁹ Ezek persze nem másodrangúak a levél szempontjából, mégis térjünk rá arra, hogy Dávidék hétszer szólítják meg közvetlenül Csákyt a neki szóló dedikációban. Ezekből nyilvánvalóvá válik, hogy Dávidék nem kételkednek: Csáky átolvasta a Georg Major könyvecskét,²⁰ amelyet különben ő is a kancellárnak dedikált (ne feledkezzünk el arról, hogy ez is 1569-es!), ámde a dedikálás zárlatát húznánk alá, mert az a *felekezetek között mérlegelő* Csákyra utal: „Most térjünk arra a levélre, amellyel fércművét Nagyságodnak ajánlotta. Tisztelettel és szívből kérjük Nagyságodat, hogy valóban jóságosan olvassa feleletünket, s ne nézze annak keménységét.”²¹ Ez utóbbit nem kellene kérniük, ha a kancellár az ő pártjukon állna, s ennek alapján magam is úgy vélem, hogy Csáky Mihály csak 1569-ben tért át az antitrinitárius hitre, éspedig a nyomtatvány kiadása és a levél megírása között.

Kicsit visszakanyarodnék a jegyzőkönyvekre. Heltaitól kettő is megőrződött, ezeket Kovács Sándor vetette össze,²² s bár időközben Heltai áttért, a keresett helyen a szövegváltozatok nem térnek el egymástól:

¹⁷ Dávid Ferenc – Biandrata, Giorgio: *Refvtatio scripti Georgii Maioris*, [Claudiopoli], 1569, [Heltai]. Leírása: RMNy 272.

¹⁸ RMNy 272.

¹⁹ Dávid–Biandrata: i. m. 9.

²⁰ Dávid–Biandrata: i. m. 8.

²¹ Dávid–Biandrata: i. m. 29–30. „Nunc ad Epistolam progrediemur, qua Maior R. tuae M. farcimen suum dedicavit. Ut autem R. tuae M. responsionem nostram benigne legere, ac non gravitatem expendere velit, reverenter et ex animo petimus.”

²² Kovács Sándor: *Egy hitvita – két jegyzőkönyv, Adalék Heltai Gáspár megtéréséhez*. Keresztény Magvető, 2004/4, 437–443.

„Végre a felséges fejedelem azt kívánta, hogy a Nagyságos Csáky Mihály főkancellár a vitatkozásnak véget, és ne folytatódjék tovább. Őfelsége úgy látja, hogy a vitatkozással többet ártanak, mint használnának. Ezután köszönetet mondott az egész egyháznak, imára buzdította őket. Ezután bejelentette, hogy Isten Őfelsége a fejedelem Isten kegyelméből más módot keres az ügy gondozására, olyat, amellyel az egyház békéje és az igaz tanítás felragyogása egyaránt biztosítható. Imádkozik tehát, de szigorúan meg is parancsolja, hogy egyik párt se rágalmazza a másikat sem nyilvánosan, sem otthon. A makacsul ellenszegülőket Őfelsége szigorúan meg fogja büntetni. Egyébként pedig bárkinek kegyesen megengedi, hogy hittételeket fejtegessen, vitatkozzon, és szelíden terjessze tanításait, mert azt akarja őnagysága, hogy országában szabadság legyen.”²³

A két verzió csaknem egyezik, csak három eltérést figyelhetünk meg. Az első különbség, hogy a büntetést is kilátásba helyező megintés után az antitrinitárius jegyzőkönyv szerint még folytatódott az összejövétel, míg a református szerint „a vitatkozás megszakadt, és a zsinatot feloszlatták.”²⁴ A második eltérés, hogy az antitrinitárius jegyzőkönyv szerzője szerint a fejedelem Gamáriel tanácsára is hivatkozott. Amikor Balázs Mihály bizonyította, hogy a fejedelem csak 1569-ben tért ki az unitárius hitre, éspedig „legkésőbb az esztendő derekán”²⁵, azt is megfigyelte, hogy „1569 őszétől kezdődően [...] lassanként összezsúszik a fejedelmi propaganda és az antitrinitárius hittedjesztés érvkészlete.”²⁶ Márpedig ebből kiindulva hitelesebbnek látszik az a változat, amely szerint Csáky még nem utal Gamáriel tanácsára, amely az antitrinitáriusok érvkészletének egyik legfontosabb eleme volt. Ezt tehát minden valószínűség szerint az antitrinitárius jegyzőkönyv szerzője toldotta be. A harmadik különbség a református jegyzőkönyv többlete: „Ezután bejelentette, hogy Isten Őfelsége a fejedelem Isten kegyelmé-

²³ Heltai: i. m., m2v-m3r. „Tandem Serenissimus Princeps per Magnificum D. Michaellem Czakium, summum cancellarium iussit, ut disputationi finis imponeretur, neve ulterius protraheretur, Maiestatem enim suam serenissimam videre, hac disputatione plus officere, quam efficere et prodesse. Deinde gratis toti ecclesiae actis, ut orationi omnis instarent, hortatus est. Postea significavit, Maiestatem suam Serenissimam Deo Optimo Maximo volente, aliter hac de re cogitaturam, quo et ecclesiae tranquillitas permanere et veritas ipsa doctrinae clarius elucescere possit, interim tamen orare se, serioque committere, ut neutra pars alteram convitiis, neque publice, neque privatim proscindet. Alioqui Maiestatem suam in procaces graviter animadversuram. Ceterum se quoque ultro etiam disputandi, conveniendi, modestieque invulgandi cuilibet provinciam concedere. Suam enim Maiestatem regnum suum liberum esse velle etc.”

²⁴ Uo.: m3r. „Et sic disputatio intermissa synodusque dissolutus est.”

²⁵ Balázs M.: *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról*, 84.

²⁶ Uo.: 85.

ből más módot keres az ügy gondozására, olyat amellyel az egyház békéje és az igaz tanítás felragyogása egyaránt biztosítható.²⁷ Ez jellemző református érv. Azaz látszik, hogy mindkét felekezet a „saját” valláspolitikájának legitimációját akarta kimutatni az ősforrásból.

S már csak egy forrásról kell szólnunk, a *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről* című antológia II. Jánosnak címzett dedikációja második bekezdéséről. „Az Atyaistennek az ő Fia, Krisztus által örökös hálát adunk azért, hogy az egyháznak ilyen megviselt állapotában minékünk olyan mecénást adott az Úr, aki azt tartja, hogy Isten igazságát nem tüzzel-vassal vagy átkozódással kell előmozdítani, hanem a két Testamentumból vett szilárd bizonyítékokkal, csendes megbeszélésekkel és írásokkal, s arra kérjük Felségedet, hogy Gamaliel tanácsát követve ügyeljen arra, hogy az ügy érett megfontoláson alapuló megismerésének helyét az éretlen előítélet ne foglalja el, s egyensúlyt tartva ne azt kívánja vizsgálni magas trónusán, hogy akik szólnak, miféle rendűrangú emberek, hanem azt, hogy mit írnak és tanítanak. S ha e próbákó segítségével alaposan megismerte azt, hogy mi mit akarunk, biztonságosan kiválaszthatja azt, ami inkább célravezető lesz majd.”²⁸

A fejedelem azt választotta, hogy tisztázza övéit a „török” vád alól. Egyebek között ezért is tartottak zsinatot 1569-ben Nagyváradon. 1570-ben ismét síkra szállt értük a levélben, 1571-ben pedig a marosvásárhelyi országgyűlés során lezajlott vitákban és a tordai végzés kiegészítésében. Legtöbbször eredménytelenül.

²⁷ Heltai: i. m. m2v-m3r. „(Postea significavit, Maiestatem suam Serenissimam Deo Optimo Maximo volente, aliter hac de re cogitaturam,) quo et ecclesiae tranquillitas permanere et veritas ipsa doctrinae clarius elucescere possit.”

²⁸ *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2. (Fordította Pintér Lajos, a fordítást az eredetivel összevetette és a bevezető tanulmányt írta Balázs Mihály). Kolozsvár, 2002, Unitárius Egyház, 32. „Quod veró sub hoc afflicto Ecclesiae statu talem nobis Mecoenatem dominus concesserit, qui non ferro, flammis, aut blasphemiiis, sed solidisuvtriusque foederis testimoniis, placidis collationibus & scriptis, veritatem domini promovendam esse censeat, immortales gratias Deo patri agimus per Christum filium eius, adhortantes Maiestatem vestram Serenissimam, vt Gamalielis consilium sequuta, operam dare velit, ne maturam causae cognitionem immaturum iudicium praeoccupet, adhibitoque aequilibrio, non quid sint homines, sed quid scribant, & doceant, ex alto suo solio animadvertere velit: Quo demum saxo hoc, quod volumus, probe cognito, quod erit conducibilis, tute seligere & retinere queat.” *De falsa et vera... cognitione*, kiadja Dán Róbert, Pirnát Antal bevezetőjével. Budapest, 1988, Akadémiai (Bibliotheca Unitariorum, II), 4.

Balázs Mihály

Szöveggyűjtemények Comenius unitáriusok elleni vitáirataiból

A Comeniusszal foglalkozó magyarországi szakirodalom nagyon kevésbé foglalkozott azzal a kérdéskörrel, miképpen viszonyult a nagy cseh a radikális reformáció különböző áramlataihoz. Feltűnő ez a hiányosság, hiszen a pedagógiai teljesítmény hangsúlyozása mellett az utóbbi években már magyar kutatók is vizsgálat tárgyává tették az életmű egyéb vonatkozásait, így azt a világszemléletében mindig is jelen lévő profetikus lelkületet is, amelynek leglátványosabb megnyilvánulásaként 1657-ben Comenius közzétette Christoph Kotter, Christina Poniatowska és Mikulaš Drabik apokaliptikus látomásainak latin szövegét.¹ Az Erdélyre és I. Rákóczi György udvarának szerepére vonatkozó és nem föltétlenül direkt politikai cselekvésre ösztönző várokozásokról és elképzelésekről Péter Katalin² írt roppant meggondolkodtató és az európai kontextust árnyaltan bemutató tanulmányt. Az Amszterdamban letelepedett nagy polihisztor tevékenységét Vízkelety Andrásnak³, majd Herepei Jánosnak⁴ már jóval korábban sikerült újabb, lényeges erdélyi és magyarországi adatokkal gazdagítania. Közleményeik nyomán megtudhattuk, kik voltak az öreg Comeniusnak azok a legmeghittebb hívei, akiknek kis csomagokat küldött könyveiből. E régebbi közlemények után szen-

¹ Veress Magdolna: *Protestanská propagační literatura. Proroctví Christopa Kottera ve vydání Komenského* In *Nové interpretace českého baroka: sborník z mezinárodní konference*, Piliscsaba, 12–13. května 2003. A cseh barokk új interpretációi nemzetközi konferencia, Piliscsaba, 2003. május 12–13. von Márton Beke und Andor Mészáros. Esztergom-Piliscsaba 2004, 143–150.; Uő.: *Johann Amos Comenius und Friedrich Breckling als „Rufende Stimme aus Mitternacht“*. In *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*. Band 33. Vandenhoeck & Ruprecht, 2007, 71–83. Magyarul: *Az 1664 körüli várokozások két harsonása: G. Friedrich Breckling és Johann Amos Comenius*, In *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. Tomus XXIX. Szeged, 2006, 275–282.

² Péter Katalin: *Comenius magyarországi elképzeléseiről. A Sermo secretus és a Gentis felicitas*, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, XXI(1985), 63–72.

³ Vízkelety András: *Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben*. Irodalomtörténeti Közlemények, 71(1967), 190–194.

⁴ Herepei János: *Az öreg Comenius néhány magyar híve*. In *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 3, 1971, 394–418.

zációs újdonságot jelentett Keserű Bálint⁵ felfedezése, akinek Daniel Ehregott Colberg polemikus művének egy helyéről elindulva sikerült feltárnia, hogy egy nagyon érdekes sziléziai spiritualista, Augustin Fuhrmann valamikor az 1640-es években írott és már címében is felkavaró, eredetileg német nyelvű művét (*Rettung der alten wahren Christlichen Catholisch-Evangelischen Religion*) Comenius környezetéből eljuttatták Lórántffy Zsuzsanna udvarába. A vállalkozás meggondoltságát és a megcélzott közeg alapos ismeretét bizonyítja, hogy nem a német nyelvű szöveget postázták, hanem latin fordítást készítettek ebből a munkából – kifejezetten a partiumi viszonyokra való tekintettel –, hogy ennek alapján majd az esetleges magyar is elkészülhessen. Mindezekről abból a magyarországi kutatók által figyelmen kívül hagyott, 1660 februárjában írt, latin nyelvű ajánlásból értesülhetünk, amelyet a fordító I. Rákóczi György fejedelem özvegyéhez, Lórántffy Zsuzsannához intézett. A Keserű Bálint által idézett és értelmezett szöveg olyanként ajánlja az iskolák és a kegyesség támogatójaként megismert özvegy fejedelemasszonynak ezt a munkát, mint amely az lehet a reformátusoknak, mint Kempis Tamás *Krisztus követéséről* illetőleg Johann Arndtnak az igaz kereszténységről megfogalmazott szövege a katolikusoknak, illetőleg az evangélikusoknak. Keserű Bálint a szerzőnek az erdélyi és partiumi közelmúltra vonatkozó alapos ismereteiből, továbbá a német eredeti megjelenési helyéből (a cseh testvérek lengyelországi centrumában, Lesznóban nyomtatták ki) következtet arra, hogy Comenius lehet az a kivételes férfiú, akinek tájékozottságára alapozva a fordító elkészítette és az özvegy fejedelemasszony kezeibe helyezte a latin nyelvű nyomtatványt.

Mindez az adatok szórt és töredezett volta ellenére is arról tanúskodik, hogy Sárospatak elhagyása után sem szakadt meg a nagy pedagógus érdeklődése Magyarország és Erdély iránt, s ebbe a képbe beilleszthetőnek látszanak az antitrinitarizmust érintő megnyilatkozások is. Amikor az alábbiakban egy ennek feltárására irányuló vállalkozást ismertetünk, nem a fent említettekhez hasonló újdonságokról szólnunk. Ellenkezőleg: a nemzetközi komeniológia régóta tud arról, hogy az Amszterdamban élő öreg polihisztor fogyni nem tudó aktivitásába az is belefért, hogy többfordulós vitát folytasson az unitáriusok ott ugyancsak támogatására lelt képviselőivel, elsősorban a termékenységben még vele is vetekedő Daniel Zwickerrel. Ezt persze elsősorban az unitáriusoknak illett volna számon tartaniuk, ám érdemleges erdélyi szempontú megnyilatkozás nem hangzott el sem a

⁵ Keserű Bálint: *Hat der schlesische Spiritualismus Ungarn- Siebenbürgen erreicht? Die lateinische Version der Rettung Augustin Fuhrmanns*. In Nagy Márta – Jónácsik László (Hrsg.): „Swer sînen vriunt behaltet, daz ist lobelîch. Festschrift für András Vízkelety zum 70. Geburtstag”. Piliscsaba–Budapest. 272–280.

kortársaktól, sem a későbbi egyháztörténészekétől. Erre csak részben magyarázat az, hogy Comenius nyilainak céltáblái a lengyel testvérek (szociniánusok) voltak; éppen ebben az időszakban gyorsul fel az erdélyi közösség hozzá-hasonulása a nevüket is a nagy Faustóról kapó lengyelországi szentháromságtagadókhöz. A Comenius–Zwicker vita ismerete e folyamat tanulmányozói számára sem látszik fölöslegesnek, hiszen a mindkét felet terhelő bőbeszédűség ellenére erdélyi szempontból sem érdektelen mozzanatokat tartalmaz. A Peter Bietenholz közelmúltban megjelent angol nyelvű monográfiájában⁶ bemutatott polémia szembesítése a szentháromságtan keletkezéséről Erdélyben újlag megfogalmazott elképzelésekkel (lásd például Petrityevity Horváth Ferenc *Apologia Unitariorum* c. híres művét) ugyanis termékenynek látszik. A 17. század első évtizedeinek sokszínűbb unitarizmusát kutató szakemberek ugyanakkor olyan részletekkel is találkozhatnak, amelyek arról tanúskodnak, hogy a szentháromságtagadók globális elítélése még az Amszterdamban meglepedett, nagy tekintélyű férfiúban is hagyott némi érzékenységet a különbségek és árnyalatok iránt, hogy valamit észlelt az ártalmasnak és istentelennek tartott szekta belső vitáiból, nézetkülönbségeiből is.

Mielőtt azonban ezekre az erdélyi szempontból figyelemre méltó megnyilatkozásokra térnénk, célszerűnek látszik valamit a Comenius antitrinitáriusokkal vitatkozó munkái modern kiadására irányult vállalkozás egészéről mondanunk.

Életre hívója az 1946-ban született Erwin Schadel, aki jelenleg a bambergi egyetemen létrehozott kutatócsoport vezetője, s akinek szellemi irányultságáról is sokat elárul, hogy korábban egy háromkötetes, monumentális bibliográfiát tett közzé a „hármasságra” vonatkozó megnyilatkozásokról a kezdetektől a legmodernebb időkig elmenően: *Bibliotheca Trinitariorum. Internationale Bibliographie Trinitarischer Literatur – International bibliography of Trinitarian literature* (München, 1984–1988). A hármasság-elv metafizikai összefüggéseit érdeklődése középpontjába állító szerző ezt követően koncentrált erőteljesebben a nagy cseh gondolatvilágára. Itt most nem sorjázható tanulmányok mellett ennek első megkerülhetetlen eredménye az lett, hogy két hatalmas kötetben közzétette Comenius nyomtatásban megjelent szocinianizmus-ellenes írásainak faksimiléit: Johann Amos Comenius: *Antisozinianische Schriften* (közzétette és bevezetővel ellátta Erwin Schadel, Hildesheim–Zürich–New York, 1983. [Comenius, *Ausgewählte Werke*, IV, 1–2.]). Ezt követően egy fordítói és értelmezői munkaközösséget szervezett abból a célból, hogy ezeket a bölcselettörténeti

⁶ Peter G. Bietenholz: *Daniel Zwicker 1612–1678. Peace, Tolerance and God the one and only*, Firenze, 1997. (*Studi e testi per la storia della tolleranza in Europa nei secoli XVI–XVIII*).

szempontból kiemelkedően fontosnak tartott szövegeket a németül olvasók jóval szélesebb körében is elérhetővé tegye. Elsőként a Johann Ludwig von Wolzogenhez címzett intellemt fordítása látta meg a napvilágot: *Wiederholte Ansprache ad Baron Wolzogen / Iteratus ad Baronem Wolzogenum sermo*, übersetzt von Otto Schönberger mit einem Kommentar und einer Einführung in die antisozinianische Kontroverse des Comenius hsg. von Erwin Schadel, Frankfurt/M, 2002. A nagy munkabírású munkaközösség tevékenységének mintegy megkoronázásaként jelent meg aztán az említett válaszirát újrakiadását is felölelően a teljes szöveganyag németül: Johannes Amos Comenius, *Antisozinianische Schriften. Deutsche Übersetzung*, Teil 1–3. In Zusammenarbeit mit Jürgen Beer, Horst Bulitta, Regine Forschauer, Otto Schönberger, kommentiert herausgegeben von Erwin Schadel, Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien, 2008. (Schriften zur Triadik und Ontodynamik, Band 25). Ez azt jelenti, hogy most három kötetben csaknem 1300 oldal terjedelemben 11 értekezés látta meg a napvilágot németül. Mivel e hatalmas terjedelmű, kísérszövegekkel és jegyzetekkel is ellátott háromkötetes kiadvány az összegzés látható igényével készült, célszerű úgy szólunk a kiadványsorozat egészéről, hogy ezt állítjuk a középpontba.

Az 1659 és 1662 között keletkezett szövegek kronologikus rendben követik egymást, indokolható kivételt ez alól a már említett *Megismételt intellemt* (*Iteratus ad Baronem Wolzogenum sermo*) jelent, amelyben az ősz teológus áttekintést ad arról, hogy 1609-től kezdődően hány alkalommal és milyen körülmények között kényszerült szembesülni a szociniánusok tanításaival. (Ezt a dokumentumot érdemes együtt olvasni azzal a harmadik kötet végére helyezett kronológiai táblázattal, amelyben a szerkesztők az időpontokat és a körülményeket pontosítva közlik a szociniánusokkal folytatott viták menetrendjét.) Az 1659-ben megfogalmazott szöveg természetesen az éles szembenállás helyzetéből tekint vissza a múltban történetekre, s az őt folyamatosan megkísértő szentháromságtagadókat lényegében a sátán kifinomultan ravasz eszközökkel dolgozó szolgálíként tünteti fel. Ugyanakkor fontos és máshonnan nem tudható események emlékéit rögzíti: megtudjuk, hogy először még otthon, Přerov városban adtak kezébe egy kátét azok a lengyelek, akik Morvaországba igyekeztek az ottani anabaptisták megnyerésére, de feleleveníti azokat a találkozókat is, amelyek a már emigrációba kényszerült cseh testvérek lengyelországi központjában, Lesznóban, illetőleg külföldi útjain estek közötté és Joachim Stegmann (1632), továbbá Jonas Schlichting (1640), Johann Ludwig von Wolzogen (1641), Andrzej Lubieniecki, valamint Andrzej Wiszowaty (1642) és Martin Ruar (1649) között, hogy aztán sor kerüljön az éppen aktuális, Daniel Zwicker általi megkísértésre (1657), aki

vallását eltitkolva a keresztény egység irénikus munkásaként kereste meg immár Amszterdamban 1657-ben. Az állhatatosságra tanító szöveg szerint csupán ifjú korában vett erőt rajta egy röpké pillanatig a kíváncsiság az átadott szociniánus iratok megismerésére, ám ez is csak rövid ideig tartott, s utoljára a Stegmannel való találkozás váltott ki belőle lelkiismeret-furdalással vegyes érdeklődést, ám nagyon gyorsan megfogalmazódik az intellektus is: vigyázni kell, hiszen a legkisebb adag söprű is megronthatja a teljes hordó tartalmát. Az ilyen személyes találkozások között kiemelésre méltó, hogy az áttérítésével hiába próbálkozó Wiszowaty egy olyan röplapot adott át neki búcsúzásképpen, amely a megváltásra vonatkozó hagyományos keresztény tanítást Lukiánosz modorában gúnyolta ki. A három mondatos kivonat alapján ennek azonosítása lehetetlennek látszik, azt pedig kizártnak tekinthetjük, hogy maga Wiszowaty lett volna a szerző.

Kiadványunk második szövege az Amszterdamban 1659-ben megjelent *A keresztények egy Istenéről, az Atyáról, a Fiúról és a Szentlélekről* (*De christianorum uno Deo, Patre, Filio et Spiritu sancto*). A Jonas Schlichtinghez intézett ajánlás szerint jóval korábban, még 1640-ben íródott, amikor vitatkoztak ezekről a kérdésekről, s amikor el is küldte ezt a szöveget az ajánlás címzettjének. Comenius azt sejteti, hogy érvek hiányában nem érkezett rá válasz. Most elsősorban azért teszi közzé, mert bizonyos ideig tartó hallgatás után egyre gyakrabban bukkannak fel a címzetthez hasonló emberek, akik szociniánus nézetek gátlástalan hirdetésével próbálják megszédíteni az igazhitűeket. (Nyilvánvalóan a Lengyelországból elüldözött csoportok megjelenésére gondol.) Az olvasóhoz írott újabb ajánlás megismétli ezeket a gondolatokat, majd 30 tézisben kel a szentháromság védelmére. Comenius maga nem utal arra, hogy a cím összefüggésben lenne azokkal a cáfoló iratokkal, amelyek I. Rákóczi György és környezete ösztönzésére Alsted (*Prodromus religionis triumphans*), majd Bisterfeld (*De uno Deo*) tollán születtek meg Johann Crell és Johann Völkel nagy szociniánus dogmatikai műveinek cáfolataként. A kiadás jegyzetei szerint létezik ilyen összefüggés, de ezt nem adatolják.

A következő írás is korábban, 1638 táján keletkezett, és eredetileg német nyelven készült. Mint a Johann Ludwig von Wolzogenhez címzett ajánlásból kiderül, megírását az váltotta ki, hogy a cseh testvérek emigrációba kényszerült gyülekezeteiben és az evangélikusok között is sokan forgatták és olvasták Meseritz és Schwerin környékén Melchior Scheffer német nyelvű értekezését arról, hogy Krisztus nem önjerejéből szabadult meg a halál fogságából, hanem az Atya támasztotta fel. Comenius annak idején egy, a mondott városok vezetőinek ajánlott német nyelvű szöveg megjelentetésével sietett a téveszmékkel megtámadottak megsegítésére, s most ezt adja ki latin nyelven: *Arról a kérdésről, hogy Urunk Jézus Krisztus a saját erejéből támadt-e fel* (*De questione utrum Dominus Jesus*

Christus propria virtute s mortuis resurrexit). Erre természetesen nem az újabb viták iránti vágyakozás készítette, hanem azok a Wolzogen-tól magától és a környezetéből származó lekicsinylő, s ráadásul Comenius hírnevéért álszent módon még aggódni is látszó vélemények, amelyek szerint roppant gyengén érvel, és nézetei könnyen cáfolhatók. Azért készítette el most sebtében a latint, hogy bárki meggyőződhessen ennek ellenkezőjéről. (Nem szól tehát arról – amire a mostani szövegkiadók joggal emlékeztetnek –, hogy Scheffer műve 1653-ban flamand nyelven, majd 1659-ben latinul is megjelent Németalföldön.) Az ajánlás ehelyett nem is burkolt önmagasztalásba kezd. Elmond egy épületes történetet, amelyet a meseritzi evangélikus lelkésztől hallott: a német változat megjelenése után Scheffer azt mondta, hogy vagy meghal, vagy megcáfolja ezt a szöveget. Természetesen az előbbi következett be, hiszen e nyilatkozat megtétele után kiköltözött az árnyékvilágból, olyan lelki és fizikai megrázkódtatást jelentett számára a Comenius vitáival való szembenézés. Maga az eredetinek nagyon nehezen nevezhető, négy részből álló értekezés aztán azokból a bibliai helyekből építkezik, amelyeket hagyományosan Krisztus isteni természete bizonyítására szoktak felsorakoztatni.

Egy megszakítással ezt követően azt a négy, roppant terjedelmes vitairatot olvashatjuk, amelyet a kifáraszthatatlan vitakedvvel megáldott Daniel Zwicker ellenében fogalmazott meg az amszterdami nyugalomból kibillentett teozófus: *A békét akarók békeiratáról* (*De Irenico Irenicorum*, 1660); *A hit szeme. A természeti teológia, avagy a teremtmények könyve* (*Oculus fidei Theologia naturalis, sive liber creaturarum* – Raimundus Sabundus *Liber creaturarum* című munkájának átdolgozása, 1661); *Újabb intés a megismételt szociniánus békeiratról* (*De iterato Sociniano iterata ad Christianos admonitio*, 1661), *Harmadik intés Daniel Zwicker számára* (*Admonitio tertia ad Danielem Zwickerum*, 1662).

Rengeteg ismétléssel teli, formátlannak is tekinthető vitairatok ezek, amelyeknek a legizgalmasabb részei vitathatatlanul a személyes megjegyzések. Így a másodikban és harmadikban hosszabban olvashatunk a polémia kezdetéről: a vallását eltitkoló, Poroszországból származó orvos úgy mutatkozott be az Amszterdamban nemrég letelepedett cseh tudósnak, hogy a Morvaországban és Magyarországon élő morva testvérek küldöttként a mennoniták különböző csoportjai közötti egység megteremtésére érkezett. Csak néhány hónappal később ismerte fel, hogy egy ritka ravasz és erőszakos szociniániussal van dolga, aki belekényszerítette a folytonos vitatkozásba. Nem kevésbé érdekes, amint – saját életének eseményeit is a vita szolgálatába állítva – felidéz néhány epizódot a későbbiekből, nem titkolva elégedetlenségét sem Németalfölddel és Amszterdam városával. Felpanaszolja, hogy az emberek nem fogadják be az igazságot, s az újdonságok iránti fogékonyság áldozataiként szívesebben veszik a mérget, mint

az orvosságot, majd ellenfelét Till Eulenspiegelhez hasonlítva tréfamesternek titulálja (3, 811, 817, 1056, 1054). A kaotikus gondolatmenetek ellenére persze megragadható az álláspontok összeegyeztethetlensége: Zwicker számára a kereszténység egységének megteremtésében a kiindulópontot egy olyan krisztológiai hagyományhoz való visszakanyarodás jelentette, amelyet a nikaiai zsinat előtt fogalmaztak meg az egyházatyák. Ezért foglalkozott behatóan a patrisztika legkorábbi időszakának szövegeivel, s a 17. század elején született filológiai és textológiai eredményekre, többek között Petau (Petavius) munkásságára építve vágott fel a 16. századiak megfontolásait továbbfejlesztő elképzelést a szentháromság keletkezéséről. A protestáns felekezetek vezető teológusaihoz hasonlóan Comenius számára is elfogadhatatlan volt ez a megközelítés, hiszen Krisztus kettős természetének és örökkévalóságának megkérdőjelezése számára egyet jelentett a kereszténység alapjainak kiforgatásával, ezért érdemi párbeszéd nem is alakulhatott ki. Mindjárt a vita elején világossá vált az is, hogy számára elfogadhatatlan a józan észnek, a szentírásnak és a korai tradíciónak az a hármassága is, amelyet Zwicker a nagy 17. századi szociniánus összefoglalásokból merítve a hit-tételek mérlegelésénél normaként rögzített. A leghevesebben a pöre okoskodás első helyre állítását bírálta, s a reneszánsz filozófiai tradíció (Cusanus és mások) terjengős idézésével érvelt a ráció gyengesége mellett.

A Zwickerétől eltérő módszertan természetesen már az első válasziratban is megfogalmazódik, de ez különösen a Sabundus-átdolgozás után válik szélesen megalapozottá. Ez ugyanis nem más, mint a híres 15. századi orvos egyik fontos latin nyelvű művének parafrázisa. A címével is megidézett művet később igen beszédesen csak *Theologia naturalis*nak is nevezték, s mondandójának az a leghangsúlyosabb része, hogy Isten léte és mibenléte a természet tanulmányozásából is fel- és megismerhető, s ez intézményekhez nem kötődik, egyáltalán nem a klerikusok privilégiuma tehát. Nyilvánvalóan ez tette népszerűvé a művet a későbbi időkben is, s ez készítette a nagy francia szkeptikus filozófust, Michel Montaigne-t is arra, hogy a 16. század végén kortársaként ünnepelje, s esszéi szövegébe egy védelmében megfogalmazott iratot is beilleszsen (*Apologie de Raymond Sabund*). Miután Peter Bietenholz már korábban megállapította, hogy az 1434 és 1436 között írott eredeti munka 1635-ös majnafrankfurti kiadása járt Comenius kezében, most mód nyílt a mondatról mondatra való összeolvasásra is. E munka elvégzését Comenius előszava szinte megkerülhetetlenné tette, hiszen ebben többek között azt is elmondja, hogy néhány helyen változtatott szövegén. Roppant érdekes az az indoklás, amellyel a 15. századi szerzőt a reformáció előfutárának tekinti: a szentségek és néhány dogmatikai tétel esetében azért tartalmaz a mű helytelen nézeteket, mert az akkori körülmények arra kényszer-

rítették a középkori orvost, hogy letérjen az igazság útjáról, s a kiadvány a jegyzetekben jelöli is ezeket az eltéréseket. Az átdolgozás leglényegesebb mozzanata ugyanakkor az, hogy nála – Sabundustól eltérően – Isten nem csupán a természeti jelenségek (*liber naturae*) és a szentírás (*liber scripturae*) útján teszi magát megragadhatóvá az ember számára, hanem van egy harmadik út is: ez a közvetlen isteni kinyilatkoztatás útja, amelynek során a lélek belső fénye világítja meg az ember számára az isteni titkokat. Az alkalmanként politikai aktualitásokat is tartalmazó víziók és jóvendölések tehát Sabundus szövegének átdolgozása során is indoklást kapnak.

A kronológiai rendet követve a második és a harmadik Zwicker-ellenes irat között egy rövidebb terjedelmű írás olvasható: *A szocinianizmus tüköre (Speculum Socinianismi)*, amely nem datált ugyan, de a kiadók szerint meggyőző érvek szólnak amellett, hogy a kiadás évében, azaz 1661-ben íródott. Nem kizárt azonban, hogy további művekhez hasonlóan ez is korábban keletkezett. Gondolatmenetüket ugyanis a cím szerint is rakówinak nevezett káték különböző, Németalföldön is elérhető kiadásaira építik, s elkerülte figyelmüket, hogy a Comenius által cáfolt szöveg az a *Religionis christianae brevis institutio*, amely egy 1629-es kiadásából rendelkezünk példányokkal, de adatható egy 1623 előtti kiadásnak a megléte is. Erről a kiadásról már egy korábbi tanulmányunkban is közöltünk megfontolásokat, mivel sikerült megállapítanunk, hogy ez volt a forrása annak *A keresztyéni vallásnak rövid tudománya* címet viselő káténak, amely Toroczkai Máté kátéjával azonos esztendőben, 1632-ben jelent meg Kolozsvárott.⁷ Az elemzés során arra a megállapításra jutottunk, hogy a magyar káté kiadója „olyan szöveget választott ki a Rakóuban megjelent kínálatból, amely a szociniánus nézetrendszer kifinomult alkalmazkodó készséggel a legkevésbé kihagyott formában, s a teológiailag kevésbé csiszolt emberek számára is követhető megfogalmazásban tartalmazta. Az átdolgozás bizonyára a nemzetközi terjesztés és propaganda szempontjait vette figyelembe.”⁸ Láthatjuk tehát, hogy pár évtizeddel később éppen ennek a latin szövegnek a cáfolata jelent meg Amszterdamban, sőt az erdélyi fejlemények figyelmessé tehetnek bennünket az *Iteratus ad Baronem ...sermo* egy, a kiadók által nem kommentált helyére is. A Joachim Stegmannal való 1632-es találkozás záróakkordjaként a türelmét elveszteni látzó rakówi rektor azzal hagyta Comeniusnál az Újtestamentum általa készített fordítása mellett Ostorodt *Institutióját*, hogy legközelebb adjon számot elolvasá-

⁷ Leírása: RMNY 1544

⁸ Balázs Mihály: *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Bp., 2005. (Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok 8.)

sukról, különben Krisztus bírósága elé idézi. Nos, ez a mű nem más, mint a *Religionis christianae brevis institutio*, amelynek összeállítója Christoph Ostorodt volt. Jóval korábban találkozott tehát ezzel a szöveggel, és saját bevallása szerint lelkiismeret-furdalások között ugyan, de el is olvasta, s nem kizárt, hogy a cáfolatot sem Amszterdamban készítette el.

Maga a szerző úgy nyilatkozik művéről, hogy mindenfajta rosszindulat nélkül írta meg, s ebben van is némi igazság. Kevesebb itt a vagdalkozás, mint más szövegeiben, képes elismerni, ha a szociniánusok valamit helyesen látnak, s a cáfolat legtöbbször szereplő mozzanataként azt fejt ki, hogy mit hallgatnak el ellenfelei, vagy mivel kell még elengedhetetlenül kiegészíteni azt a dogmatikai minimumot, amelyet a káté tartalmaz.

A szorosabban vett antiszociniánus íráskor utolsó darabja az a levél, amelynek kíséretében a Zwicker elleni harmadik vitairatot eljuttatta Gisbert Votius-hoz és az utrechti egyetem teológiai karához. Ebben javaslatokat fogalmaz meg a Zwicker elleni fellépésre, aki farkasként fenyegeti a nyáját, s információi szerint nyilvános vitára akarja kihívni a címzetteket. Bár ő maga előrehaladott kora miatt nem tudna egy ilyen részt venni, láthatóan úgy nyilatkozik meg és ad tanácsokat, mint aki nagy szakértőnek tartja magát. Óv attól is, hogy a világi hatalom fellépése mártírokat csináljon a szociniánusokból.

A következő irat, a *Zur Rechten und zur Linken* valójában csak az elfogult szerkesztői koncepció következtében kerülhetett be az antológiába. Ez ugyanis nem a szociniánusokkal vitatkozik, hanem a spiritualista Paul Felgenhauerrel és követőivel. Ő a nagy 16. századi sziléziai spiritualista gondolkodó, Kaspar Schwenckfeld nyomán Krisztust testi mivoltában is isteni, égi jelenségnek tekintette, s ebből vezetett le egy, az ember megistenülési lehetőségeit kereső teológiai koncepciót. Amint a követője ellen írt művének címéből is kitetszik, Comenius és az ő álláspontját elfogadó szerkesztők ezt a másik végletnek tekintették, s szívesen határozták meg magukat az igazság „arany középútját” járókként. Így kerülhetett be az antológiába ez a (persze roppant tanulságos) mű is, amelynek érdekes magyarországi vonatkozása, hogy tartalmaz egy olyan levelet, amelyet Felgenhauer egyik követője, Daniel Stolzius írt Comeniusnak. Ő ugyanis életének utolsó éveit Eperjesen töltötte, ám a jelek szerint akkor már szakított ifjúsága spiritualizmusával és jó evangélikusként halt meg.

Visszatérve kiindulópontunkhoz, a 17. századi erdélyi unitarizmus tanulmányozóinak természetesen egyik írás ismerete sem fölösleges, hiszen a korabeli szocinianizmusnak ez a polemikus olvasata tanulságokat ígér, még ha közvetett tanulságokat is. Egy káté használata tekintetében nagyon beszédes analógiát figyelhettünk meg a fentiekben Kolozsvár és Amszterdam között, s még egyértel-

műbb a hasznosítás, ha olyan emberek (Joachim Stegmann, Andrzej Wiszowaty) megnyilatkozásairól vagy cselekedeteiről olvashatunk, akik életük egy-egy szakaszában közvetlen kapcsolatba kerültek a kolozsváriakkal.

Az egyéb források hiánya miatt az erdélyi fejleményekben érdekelt olvasó természetesen kihegyezett érdeklődéssel figyeli, szerepelnek-e a „kinti” polémikában az itteniek, erdélyiek – s hogy van e információjuk sajátos, a szociniánusokétól eltérő dogmatikájukról. Megállapíthatjuk, hogy maga Dávid Ferenc kétszer bukkant fel a viták során (1, 48, 216 [kötet, oldalszám, paragrafus]), s mindkét alkalommal Comenius hozza szóba. Szerepeltetése tipikusnak mondható, egyszer példa arra, hogy a szentháromság-tagadás törvénytörően a mohamedanizmus közelébe vezet, a másik alkalommal ugyanakkor Fausto Sozzini és követői következetlenségét jeleníti meg. Ebben az esetben együtt szerepel (1, 246) Christian Franckkel, s mindkettő azt példázza, hogy Fausto csak addig mert a rációra és a filozófiára hivatkozni, amíg igazolni lehetett velük teológiai nézeteit.

A személyes megjegyzésekben gazdagabb harmadik, Zwicker ellen született vitairatban kevésbé szokványos részletek is olvashatók. Az egyikben az áll, hogy éppen a vitairat írásakor kereste föl egyik barátja, aki beszámolt egy olyan emberrel való találkozásáról, aki bár szociniánusnak mondta magát, a Márk 6/3-ra hivatkozva azt állította, hogy Jézus mindenben hozzánk hasonló ember volt, apja pedig egy ácsmester volt. Azt is kifejtette, hogy ő nem fogadja el az Újtestamentumot. Amikor az esetet elmondó barátja zsidónak nevezte őt, csak nevetett, s nem szünt meg gyalázatos szövegeket mondani, míg ki nem dobta a házából (3, 1084). Konkrétabban: Comenius az erdélyi szombatosokkal rokonítja ellenfelét, amikor azt meséli el, hogy informátorai szerint Amszterdamban részt vett egy disputációban, ahol egy, az erdélyi szombatosok véleményén lévő férfi arról beszélt: az ember Jézus istenként való imádása valójában bálványimádás. Nagy megütközést keltett ez a Zwickert Amszterdamba küldő morva testvérek között, mondja Comenius, s nem hallgatja el reménykedését sem abban, hogy megszakítják vele a kapcsolatot. Minket természetesen nem ez a Zwickerre vonatkozó kommentár érdekel, hanem maga a tény, hogy Amszterdamban hangot kapott időnként a nonadorantista antitrinitarizmus is (3, 820).

A német nyelvű kiadvány méltatására térve: gondozójának láthatóan nem kellett takarékoskodnia a terjedelemmel. Minden kötet elejére nagyon részletes tartalomjegyzéket helyezhetett – ezek egyfelől kurzívval közlik az eredeti nyomtatványokban olvasható fejezetcímeket, de újakat is felvesznek, amelyek mintegy tartalmi kivonatot is adva már az adott kötet elején betekintést engednek a közölt szövegek gondolatmenetébe. (Comenius esetenként nagyon terjedelmes szövegeit ugyanis többnyire csak paragrafusok tagolják. Kivételt csak Sabundus

Liber creaturarum című munkájának fordítása jelent, itt az átdolgozás átveszi az eredeti fejezetbeosztását, s ennek listáját helyezik a kiadók a kötet élére.)

A gazdag kommentár persze csak egy kollektíva munkája eredményeképpen jöhetett létre. A szervezést magára vállaló Schadel mellett Otto Schönburger, az időközben elhunyt Horst Bulitta, Jürgen Beer és Regine Forschauer fordította latinból németre az egyes szövegeket, s annak is nyoma van, hogy valóságos együttműködés valósult meg a fordítók között. Így olvasható és élvezhető, azonos fordítói elvek szerint megszületett német szövegeket vehetünk kézbe, s az egyes kötetek formailag is egységesek. A fordítók felkészültségét dicséri, hogy kis számban kényszerülnek nyelvi kiegészítésekre (ezeket szögletes zárójelben közlik), s külön jegyzetben jelzik azt az esetet (3, 978, 943), amikor egy-egy mondat szójátékát nem tudta visszaadni a fordítás. Teológiai értekezésekről lévén szó természetesen jóval kevesebb ilyen típusú nyelvi nehézséggel kell megküzdeni, mint szépirodalmi szövegek esetében. A szöveggondozás jó színvonalát jelzi, hogy az egész kiadványban csak két sajtóhibát találtam.

Az egyes kötetek hátoldalán lévő szövegek, továbbá az első kötetben olvasható előszó roppant szimpatikus nyíltsággal tájékoztat arról is, mi motiválta Erwin Schadelt e hatalmas szervező, fordító és szövegmagyarázó munka elvégzésére. Megtudjuk: a német nyelvű megjelentetésre nemcsak azért volt szükség, hogy szélesebb körben is olvashatóvá váljanak ezek a művek; a célok között szerepelt a Comenius-kutatás hiányosságainak pótlása is. A munkaközösség vezetője legalábbis úgy véli, hogy hatalmas mulasztást követtek el a nagy cseh gondolkodó életművének kutatói, amikor széles ívben elkerülték ezeket a műveket. Az előszó a leghatározottabban vitatkozik azzal az állásponttal, hogy idő- és energiapazarlás lett volna Comenius részéről az e kérdéskörrel való oly hosszadalmas foglalkozás. Éppen ellenkezőleg: úgy véli, éppen ezek a művek jelentik a kulcsot az életmű centrális mozzanatának megértésében. Ebben a vitában tárul fel ugyanis a maga teljességében az az ontológiai alapzata, amelyből nagy lélegzetű, pánszofikus-univerzális reformelképzelések táplálkoztak. Ezekben mutatkozik meg az ontológiai teljességnek az az életereje, amely megkülönböztetett szerepet tulajdonít a világegyetem felépítésében a hármasság mély tartalmakat hordozó elvének, s amelynek számára a szentháromság tagadása nem egyszerűen egy dogma kiiktatását jelentette, hanem a világrend súlyos teológiai és filozófiai következményekkel járó, gyógyíthatatlan megsértését is. De még ennél is többről van szó! Comenius szövegei ugyanis Schadel szerint egyáltalán nem csupán egy lezárult korszak teológiai és filozófiatörténeti dokumentumai, hanem direkt és egyértelmű üzenetet fogalmaznak meg a 21. századi ember számára is. Azt üzenik, hogy el kell hagyni azt az utat, amelyen a szociniánusok indultak el, s amelyen Pas-

cal, Kant, Goethe, Hegel és még sokan mások követték őket, s vissza kell találni ahhoz a világszemlélethez, amely az ő műveiben ölt testet – amiképpen a borító hátlapján, összegzés gyanánt azt olvassuk: a szociniánusokat bíráló írások jelentősége odáig terjed, hogy ösztönzést nyújtanak a jelenkor posztnihilista azonosságkeresői számára!

Schadel tehát kiemelkedő fontosságúnak tartja ezeket a szövegeket, s bizonyára ebből eredeztethető az az energia is, amellyel alaposan „megmunkálja” őket. A második kötet egészét kitevő Sabundus-átdolgozás esetében ez azt jelentette, hogy mondatról mondatra összeolvasta az eredetivel. A kiadvány a jegyzetekben jelöli a kisebb eltéréseket, ám némileg elbújtatva, az 5. jegyzetben olvashatunk arról, hogy Comenius Sabundus szövegét mintegy 60%-ra „lecsökkentette”. Úgy tűnik tehát, termékeny lehet a jövőben annak vizsgálata is: mi az, amit elhagyott vagy lerövidített a nagy cseh pedagógus.

Mint a fentiekből is kiderülhetett, a tizenegy írás mindegyikének végén a keletkezés körülményeit, hátterét, forrásait és eszmetörténeti helyét megvilágító jegyzetek olvashatók. Az olvasó dolgát nagyon megkönnyítő eljárás, hogy minden értekezést önálló olvasmánynak tekintenek a kötet összeállítói, jóllehet ez azzal a hátránnyal jár, hogy bizonyos jegyzetek háromszor is ismétlődnek. Ez néhány toposz (gordiuszi csomó, arany közép) egyébként is túlságosan hosszadalmas magyarázata esetében válik a leginkább feltűnővé. Hatalmas munka és erudíció van ezekben a jegyzetekben, amelyek némelyike a kötet szorosabban vett munkatársain is túlmutató konzultáció eredményeképpen fogalmazódott meg. A vállalkozás vezetője nem egy esetben utal is ezekre a konzultációkra, megnevezvén, kiknek a véleményére támaszkodott (1, 31, 65; 1, 388, 360; 2, 739, 17; 3, 1106, 19 – a továbbiakban is így, a kötet, az oldalszám és a jegyzetszám feltüntetésével utalunk a jegyzetekre). Esetenként igazi filológiai bűvárkodás eredményeit olvashatjuk, s különösen jól sikerülteknek tekinthetjük az alábbiakat: 1, 362, 76; 1, 362, 77; 1, 389, 362; 1, 390, 375; 2, 746, 60; 3, 954, 52; 3, 1104, 7; 3, 1116, 911. Ilyen hatalmas szöveganyag feldolgozása során persze becsúsznak kevésbé sikerültek is, s azt is természetesnek tekinthetjük, hogy nem mindig sikerült egészen pontosan megállapítani, hogy egy-egy szerző melyik művének melyik helyét idézi Comenius. Ezt nem is tenném szóvá, azt viszont sajnálom, hogy a kelletnél több esetben mennek el szó nélkül magyarázatot igénylő helyek mellett a szöveg gondozói. Hadd hozzak erre két példát: 1) a Zwicker elleni első vitairat egy helyén (1, 331) azt olvassuk, hogy angliai szociniánusok valamelyikének tollából „erschien neulich das Büchlein” (nemrég jelent meg a könyvecske): *Kedvező újságok a mennyből: pokol nem létezik*. Mivel hatalmas számban jelentek meg a *newes from Heaven* formulával élő kiadványok, s még az sem

biztos, hogy angol nyelvű szövegről van szó, nem könnyű a nyomtatvány azonosítása, ám jegyzetnek föltétlenül utalnia kellene erre, hogy másokat is munkára ösztönözzön. 2) A Felgenhauer elleni irat közli annak a Daniel Stolziusnak a Comeniushoz írt levelét, aki egy ideig legalábbis Felgenhauer hatása alá került, s akit végül a cseh filozófusnak sikerült meggyőznie. Az utóiratban azt olvassuk, hogy Stolzius szívesen elküldené egy bizonyos Copecius ellene írott szövegét, továbbá az arra adott választ, s Felgenhauer nyilatkozatát – de idő hiányában nem tudott másolatot készíteni ezekről. Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy ezek a föltehetően kéziratos szövegek nem maradtak ránk, ám föltétlen meg kellett volna mondani, hogy semmit sem sikerült megállapítani az ügyről és Copeciusról.

Ha tehát az eddigiekben – a kisebb hiányosságok ellenére – arról szólunk, milyen szép eredményeket hozott Erwin Schadel egyáltalán nem titkolt elkötelezettsége és motiváltsága, akkor azt sem hallgathatjuk el, hogy ennek árnyoldalai is megmutatkoznak. Mivel nem gondolom, hogy akár régebbi korszakok írásait is képesek lennének teljesen elfogulatlanul tanulmányozni, nem azt a lefegyverző nyíltságot tartom problematikusnak, amellyel Schadel megjelöli az értelmező pozíciót, ahonnan Comenius írásait szemléli. Zavarba hoz ugyanakkor ennek túlhajtott, már-már profetikus képviselete. A nyíltság „vizonzásaképpen” persze elismerem, hogy enyhén szólva problematikusnak, leegyszerűsítőnek és súlyos ellentmondásokkal terheltnek tartom azt a víziót, amelyet az európai gondolkodás történetének utóbbi négyszáz esztendejéről megfogalmazott; ám akkor sem tartanám célravezetőnek ennek folytonos és bántóan didaktikus sulykolását, ha e felfogás híve lennék. Márpedig ez történik, hiszen számításaim szerint a három kötetben megközelítően harminc, esetenként több oldalnyi terjedelmű lábjegyzet fejt ki az analógiákon nyugvó ontologikus pánszófia világtörténelmi küldetését. E lábjegyzetek között olyanok is vannak, amelyek szerint Comenius egészen csodálatra méltó vizionáló erő birtokában volt, aki előre látta az európai gondolkodás történetében rejlő veszélyeket, beleértve azokat a paradoxonokat is, amelyekkel a 20. századi ateistáknak kell szembesülniük (3, 961, 143; 3, 961, 208). Ezeket persze megmosolyogtató és ártalmatlan túlzásoknak is tarthatjuk, ám az valóban veszélyezteti a történeti vizsgálat tárgyyszerűségét, ha Comenius reflexiói összecsúsznak Schadel történetfilozófiai konstrukciójával. E vonulat állandó jelenléte ugyanakkor kontraproduktív is, mert elnyomja azokat a fontos jegyzeteket, amelyek a triadikus gondolkodás (triadisches Denken) Comeniusnál valóban ott munkáló hagyományát nagy erudícióval és meggyőzően mutatják fel (1, 367, 98; 1, 372, 136).

A probléma tehát a jelent mindenáron formálni akaró direkt aktualizálás, hiszen az onto-analogikus megközelítés önmagában nem lenne akadály a –

Schadel szerint persze eleve elhibázott ösvényt vágó – antitrinitáriusok jobb megismerésének sem. Erre pedig nagy szükség lenne, mert a hézagos és elavult szakirodalomra támaszkodó szocinianizmus-kép a kötetek súlyos hiányossága. Jól illusztrálja ezt a harmadik kötet végén olvasható három (!) oldalas áttekintés (*Rövid áttekintés a szocinianizmus fejlődéséről a 16–17. században*), amelynek már a címe is problematikus, hiszen elfedi azt a radikális reformáció kutatói között legalábbis közhelyes tényt, hogy a szocinianizmus valamikor a 17. század elején formálódik csupán ki, a 16. századra tehát helyesebb az antitrinitarizmus kifejezés használata; sőt ha összefoglaló igénnyel fogalmazunk, talán a teljes periódusra helyesebb ez, illetőleg az unitarizmus terminus, hiszen a 17. század derekáig Erdélyben csak egyik – s nem is a legjelentősebb – áramlat volt a szocinianizmus. Schadel azonban nem csupán ezekről a problémákról nem tud, hanem a jelek szerint mellőzhetőnek tartja az utóbbi (legalább) fél évszázad szakirodalmát is, mindazt, amit lengyel, olasz és magyar kutatók e jelenségcsoport értelmezésében megfogalmaztak. Az immár csaknem egy évszázada roppant erős lengyel kutatásokból például egyedül Zbigniew Ogonowski-nak az Überweg-sorozatban megjelent összeállítására hivatkozik. Így aztán olykor alapvető hiányosságok bukkannak elő. A Zwicker elleni harmadik vitairatban Comenius megemlíti: tud arról, hogy a lengyel antitrinitáriusok több ízben megpróbálták tévútra vezetni a morva testvéreket (3, 819). Ez a szöveghely nem kap jegyzetet, más helyütt mégis előjön a kérdéskör, s ott (3, 956, 66) Jerome Friedmann egy 1948-as tanulmányára hivatkozik a szöveg kiadója. Mintha a kelet-közép-európai antitrinitarizmus kutatói számára (mások mellett Stanisław Kot, Waclaw Urban, Janusz Tazbir és Lech Szczucki forrásközleményei és tanulmányai alapján) nem lenne közismert, hogy a lengyel antitrinitáriusok több ízben kísérletet tettek erre, s mindennek alapja az volt, hogy a lengyel antitrinitarizmus kezdeti időszakában nagy erővel jelentkeztek az anabaptisztikus szociáletikai nézetek is. Cantimori alapvető könyvéből s az azóta megjelent publikációkból persze tudjuk, hogy így volt ez az olasz antitrinitáriusok esetében is, s az e hagyományval való szembenézés ott munkál a 17. század első felének szocinianizmusában is. Világos, hogy mindezt nem szabadna figyelmen kívül hagyni Comenius vitairatainak értelmezése során még akkor sem, ha ezáltal nehezebbé válik absztrakt és steril racionalistáknak tekinteni a szociniánusokat.

A fentiekben elimeréssel szólhattunk arról, hogy több lábjegyzet igen alaposan foglalkozik a hármasság gondolatával, s ennek keretében Schadel komoly szakirodalomra támaszkodva beszél a szentháromságra vonatkozó korai megnyilatkozásokról is. Nagy kár, hogy nem törekedett erre az alaposágra az antitrinitárius filológiai és dogmatörténeti reflexiók esetében. Mivel nem voltak

egységesek, s egymás között is szenvedélyes vitákat folytattak, nagyon komoly hozadéka van e tekintetben is az antitrinitáriusok írásbeliségének. Nemcsak az vált nyilvánvalóvá e vitákban, hogy a szentírás tekintélyéről értekező Fausto Sozzini inkább apologetikus, mint radikális álláspontot képviselt (1, 189), hanem Irene Backus, Schmidt-Bigemann, Sarah Hutton, Lech Szczucki és mások tanulmányaiban feltárultak e viták filozófiai relevanciái is. Ezek ismeretében talán másképpen íródtak volna meg a Lelio és Fausto Sozzini, Miguel Servet vagy Denis Petau (Petavius) tevékenységét bemutató jegyzetek is.

Az alábbiakban néhány olyan fontos helyet említek meg, ahol minden bizonynyal korrekcióra szorulnak a jegyzetek:

1, 163, 32: A jegyzet Petrus Martyrt, a 13. századi Petrus Veronensisszel azonosítja. Mivel a szövegkörnyezetet reformátorok alkotják, jóval valószínűbb, hogy Pietro Vermigli (1499–1562) olasz reformátorról van szó, akit a források sokszor Petrus Martyrként emlegetnek.

3, 113, 78: A jegyzethez tartozó szövegben Comenius a híres jezsuita Piotr Skargára hivatkozva fejtegeti, hogy a reformáció azért nem tudott diadalmaskodni Lengyelországban, mert a szociniánusok fellépése után a nemesek úgy látták: ezek a kereszténység alapjait is felforgatják – és megriadtak. Nem bizonyult elegendőnek az sem, hogy három hitvallás hívei összefogtak, hogy száműzzék soraikból az ilyen semmittevő rendzavarókat. A jegyzet szerint az 1565-ös, Piotrkówban tartott zsinatról van szó. Úgy gondolom, egy sokkal híresebb eseményre reflektál Comenius, az 1570-ben megkötött *Confessio sandomirensis* (Sandomierz), az evangélikusok, a reformátusok és a cseh testvérek közös hitvallására, amelyből valóban kizárták az antitrinitáriusokat.

3, 1197, 30; 3, 1201, 79: A szöveg arról beszél, hogy Felgenhauer szerint Krisztus nem csupán az emberek megváltására jött el, hanem az egész világra, „mintha az okos és lelketlen lények egyaránt valami bünt követtek volna el és megváltásra szorulnának. Úgy látszik, ebben az örültségben közel állt ahhoz, amit Puccius hirdetett.” A jegyzet szerint Poggio Braccioliniról (1380–1459), egy bizonyos Johannes Franciscus Poggiusról (1447–1522), esetleg Poggius Franciscusról (1380–1459) lehet szó, majd megemlíti, hogy a Comenius levelezésben szerepel egy bizonyos Puccius nevű firenzei teológus, aki 1592 tájában Prágában élt. Nos, egészen biztos, hogy ez utóbbiról, a híres olasz spiritualista gondolkodóról, Francesco Pucciról van szó, aki szenvedélyes vitákat folytatott Fausto Sozzinival, s ezek (lásd legutóbb Mario Biagini tanulmányát) döntő szerepet játszottak a szocinianizmus kialakulásában.

Végezetül megemlítjük, hogy bibliai, személy- és tárgymutató könnyíti meg a kötetek használatát.

MŰHELY

Dr. Szabó Árpád

Megszólít a történelem¹

Íme, lassan kezünkbe vesszük történelmünket.

Négy év telt el az első kötet megjelenése óta, s most ugyanazzal az örömmel fogadjuk és simogatjuk a másodikat, mint akkor az elsőt. De miért ez a túláradó öröm? Egyrészt azért, mert nemcsak a történelmi idő példázza, hogy egy folyamat részei vagyunk, hanem egyháztörténelmünk kiadása is ezt a tapasztalatot mutatja fel nekünk, akiknek megadatott, hogy törlesztői lehetünk egy több évszázados adósságnak. Ez utóbbi folyamat elindítója és az eddigi munka megszervezője és véghezvivője az a csapat, amelyet tudományos elmélyültséggel és igényességgel, egyháztörténetünk kitűnő ismerője, dr. Balázs Mihály professzor irányított, a szöveg előkészítését és a mutatók összeállítását áldozatos, erőt és időt szívesen odaszánó munkával Hoffmann Gizella tudományos munkatárs, dr. Kovács Sándor teológiai tanár és Molnár B. Lehel egyházi levéltáros, doktorandus, végezték. A kifejező és eligazító térképeket Elekes Tibor készítette. A technikai szerkesztés felelős munkáját ez alkalommal is ifj. Szombatfalvi József lelkész végezte. Köszönet érte, reménységünk kifejezése mellett, hogy ez a folyamat tovább halad a maga útján, s elkészül a harmadik kötet is.

De a folyamat igazi jelentősége egyházi életünkben nemcsak ez. Hadd szemléltessem mondanivalómat egy francia történész megállapításával: „nem is a reformáció idézte elő a bibliák megsokasodását, hanem a bibliák száma a reformációt. A könyvnyomtatás előtt a tudás fő feladata a szövegek másolása volt, nem pedig az elemzése. A kézíráson alapuló kultúra fő feladata a tudás megőrzése, – a nyomtatott sokszorosításon alapuló kultúra viszont képessé válhat a tudás terjesztésére.”

¹ Kolozsvár, 2009. november 19.

Egy merésznek tűnő hasonlaltal azt mondhatnám, hogy bár egyháztörténetünk nyomtatott kiadása nem nevezhető kézírásos alapuló kultúra példájának, bizonyos értelemben mégis a tudás megőrzését jelenti, és ezt tudatosítja bennünk. Azt, amit lelkes, tudós lelkészeink a 18. században számunkra átmentettek, amikor megírták kézíratos egyháztörténetüket, minket is e tudás megőrzésére köteleznek azzal, hogy a könyvnyomtatás eszközeinek felhasználásával egy szélesebb kör asztalára leteesszük ezt a kötetet – illetve ezeket a köteteket. De a folyamatnak itt nem lehet és nem is szabad megállnia. Képesé kell válnia a tudás terjesztésére éppen azok által, akiknek a kezébe adja a tudás megőrzését jelképező egyháztörténelmünket. Mostantól unitárius egyházunknak, de elsősorban lelkési karunknak egy hatalmas tudást terjesztő munkacsoporttá kell alakulnia, s Istentől kapott tehetségét, amelyet hivatástudattal párosít, erre kell felhasználnia.

De nézzük, miről szól ez a második kötet? Két meglátást idézek: az első magáé a szerzőé, Uzoni Fosztó Istváné, míg a második a modern történelmi eszközök és módszerek alkalmazójáé, Balázs Mihály professzoré.

A szerző érzelmi töltetű, az előző század eseményeit a 18. században bekövetkezett veszteségekben még fokozottabban és fájdalmasabban átélő unitárius lelkész megrázó tanúvallomása, amely a múltbeli tényeket hitelesebbé teszi.

„A második könyv immár folytatólagosan tárgyalja a 17. századot – írja –. Az unitárius egyház akkori állapota azonban megköveteli, hogy ezúttal tömörebben adjam elő mindama küzdelmeket, amiket Jézus Krisztus Urunk eme várandós jegyesének halálra sebezve, a poklok kapui ellen szakadatlanul vívnia kellett. Szólnom kell továbbá arról, hogy ez a menyasszony, annyi zsarnok üldöztetés közepette, Isten könyörülete és segítsége által, miképpen vészelté át ezt az egész századot, s közben vőlegényének micsoda fiaikat szült, és mint egy sátor, megtépázva az üldözések fürgetegétől, megsebezve anyjának egymásra acsarkodó fiaitól, miként lilium a tövis között, a vihar szelétől ide-oda cibálva, miképpen ült hön óhajtott jegyese oltalma alatt meztelenül, mert a város őrizői megfosztották köpenyétől, letépték minden külső ékességét, sok sóhajtását pedig e században egyetlen fejedelem is meg nem hallgatta.”

A modern történész, Balázs Mihály tárgyilagosan, mégis a dolgokkal való azonosulás melegségével rajzolja meg a 17. század unitárius történelmének képét.

„A 17. század a szívós erőfeszítések ellenére folyamatos pozícióvesztést és meggyengülést hozott az unitáriusok számára. Az erdélyi viszonyokat idealizálni hajlamos megközelítések ellenében azt is látnunk kell, hogy e felekezet visszaszorítása a református fejedelmek valláspolitikájának központi mozzanata volt.

Ezek a szinte az egész 17. században uralkodó, esetenként a nemzetközi protestantizmus eszmei és erkölcsi támogatását is élvező, s az európai politikai életben is jelentős szerepet vivő személyiségek ugyan formálisan tiszteletben tartották azokat a törvényes garanciákat, amelyek azonos jogokat biztosítottak a négy bevett felekezetnek, [...] ám a formális elismerés mellett szisztematikusan folyt az unitáriusok háttérbe szorítása, amit bizonyos időszakokban paradox módon egyházuk sokszínűsége is elősegített. Csupán a legismertebb mozzanatot említve, 1638-ban úgy helyezte nyomás alá I. Rákóczi György fejedelem az unitárius közösségeket, hogy belső dogmatikai vitáikat kihasználva a legradikálisabb nonadorantista és szombatos irányzatok megtagadására kötelezte őket. Mindez nem csupán a hívek számának csökkenését eredményezte, hanem további korlátozásokkal, például az unitárius nyomdászat hosszú évtizedekre való megbénításával járt.”

Ebből a két meglátásból fontos következtetéseket vonhatunk le ez ünnepi alkalommal is, midőn nemzetünk e jeles intézményében bemutatjuk kötetünket. Először azt, hogy azzal az aggódóan forró szeretettel kell szeretnünk unitárius hitünket és egyházunkat, mint ahogyan a szerző és korának hűségesei tették. Másodszor, tanulnunk kell a történelmi leckéből, hogy bajaink forrása mindig belülről fakadt, s a kívülről ránk leselkedő erők mindig ezt használták fel meggyengítésünkre vagy éppen elvesztésünkre. A jelen, de még inkább a jövő arra kötelez, hogy tanuljunk történelmünk tanúságtevőitől, majd tegyük mérlegre lelkiismeretünket és egyházunk érdekében vállalt hivatásunkat, s a széthúzás helyett keressük és találjuk meg, az összefogás és építkezés megerősítő válaszát.

Káldos János

Az Erdélyi Unitárius Egyház története 2.

Mi ez a könyv? „Az Erdélyi Unitárius Egyház története magyar fordításának második kötetét tartja kezében az Olvasó.” – mondják a Szerkesztők. 2005 szeptemberében volt az első kötet bemutatója. Akkor – többek között – engem is az a megtiszteltetés ért, hogy mutassam be a kötetet. Egy mű második kötetének megjelenése azonban nem szokott okot adni egy ilyen ünnepi rendezvényre. Hiszen mi újat lehet róla mondani? Az első kötetben megjelentek mindazok a tudnivalók, amelyek szükségesek: előszó, mutatók stb. Mi újat adhat az új kötet? A kötet formájában, méretében, tipográfiai megjelenésében követi (nagyon helyesen) az előzőt. Már akkor elhangzott, hogy ezt a befejezetlen, befejezhetetlen munkát a kontinuátorok sora, immáron a nyolcadik kontinuátor csoport folytatta és folytatja. Már akkor is elhangzott, hogy emberfeletti munka volt összeállítani a százoldalnyi mutatót. Még mindenki emlékszik arra, milyen remek beszámoló mutatta be a szerkesztők, kontinuátorok mindennapi munkájának nehézségeit, betekintést engedve a „tudományos” levelezésbe, a kulisszatitkokba is.

Mi újat lehet azonban elmondani egy második kötetéről? Nagyon nehéz a feladat, s ráadásul a szerkesztők sem könnyítik meg. Most nincs színesítő beszámoló, nincs „mosolyra fakasztó” munkaláz. Megpróbálok hát tárgyyszerűen ismertetni a könyvet.

*

A kötet 2009. november 18-án jelent meg az Erdélyi Unitárius Egyház kiadásában *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai* című sorozatban (4/2). A sorozat szerkesztői: Kovács Sándor és Molnár B. Lehel. A kiadást támogatta: Az Erdélyi Unitárius Egyház, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szülőföld Alap és az S.C. KESZ S.R.L. továbbá: László János, ifj. Bencze Gábor, Kacsó Zoltán és Éva, Péter Szabolcs, ifj. Hadnagy Gábor, Demeter Dezső, Foris Oszkár Csaba, Abrán Tünde, Dajka Zoltán, Dénes Levente, Brok Dénes, Triga Kft., Kolibri Kft., Loyd Com Kft. A térképeket Elekes Tibor készítette. A számítógépes tördelést ifj. Szombatfalvi József végezte, a borítót pedig Paskucz Szathmáry László tervezte. A nyomdai munkákat a Gloria Nyomda végezte Kolozsváron. Latin eredetiből fordította Márkos Albert. Sajtó alá rendezte:

Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. A fordítást a latin eredetivel összevetette – mondja szerényen a címlap – Balázs Mihály. A kötet terjedelme 838 oldal + a bevezető oldalak.

A kötetet dr. Szabó Árpád nyugalmazott püspök és Bálint Benczédi Ferenc püspök *Az Olvasóhoz* szóló ajánlása vezeti be, amelyben tisztelegnek a fordító, Márkos Albert előtt, és köszönetet mondva a szerkesztőknek rögtön buzdítják is őket a harmadik kötet „belátható időn” belüli megjelentetésére. (Hirtelen átvillant rajtam, hogy a harmadik kötet terjedelme az majdnem annyi, mint az első két kötet együtt, de lehet, hogy több is. Aztán az is belém hasított, hogy mit fogok mondani a harmadik kötetéről – ha újra felkérnek... De egyelőre maradjunk a mai napnál.)

Az eredeti, latin nyelvű munka szerzőiről, Kénosi Tözsér Jánosról és Uzoni Fosztó Istvánról – bár a második kötet esetében inkább csak Uzoni Fosztó István nevét kell említenünk – talán nem kell sokat beszélni, mert az előző alkalommal már megtették ezt többször is. Tény azonban, hogy a több mint egy évszázada a történettudományban és irodalomtudományban csak „Kénosi–Uzoni”-ként fogalommal vált mű megőrizte értékét a nyomtatott megjelenés után is. A fogalommal vált két név mellett sajnos háttérbe szorul a Kozma család szerepe, amelynek tagjai megőrizték és másolták a köteteket és továbbvitték Kénosi és Uzoni gondolatát (id. és ifjabb Kozma Mihály; Kozma János és Kozma Gergely).

Az Uzoni által írt mű – s így a jelen kötet is – hat nagy fejezetben foglalja össze az unitárius egyház 17. századi történetét, néha elkalandozva a 16. század vagy az azt megelőző korokba, néha pedig előrefutva a 18. századára is. Az első fejezet kb. az 1600–1606 közötti időszakot dolgozza fel, a második a kolozsvári anyaekeklésia 17. századi történetét mondja el. A harmadik fejezetben a kolozsvári egyház fontosabb személyiségeit ismerhetjük meg (első papok, prédikátorok, iskolamesterek, lektorok, a szentpéteri egyház papjai, kántorok stb.). Ebben a fejezetben függelékként találjuk a száműzött lengyel egyház kolozsvári prédikátorainak jegyzékét is. A negyedik fejezet szerény címmel, de majd kétszáz oldalas terjedelemben az unitárius egyházköröket mutatja be. Az ötödik fejezet a püspökökről szól, életükről, műveikről és a korokban tartott zsinatokról. A hatodik fejezet az unitárius családokat ismerteti. A főszöveg után a szerkesztők sorai következnek: ebben a néhány oldalnyi szövegben „a szövegtörténetre és szövegváltozatokra vonatkozó legfontosabb ismereteket” közlik puritán precizitással. Ezek a szövegtörténeti adatok részben az eredeti, latin szöveg keletkezésének történetét, annak meglévő másolatait, részben Márkos Albert fordításának történetét mutatják be, s kitérnek arra is, kik használták fel tudományos munkájukban a legendás kéziratot (Aranyosrákosi Székely Sándor, Jakab Elek, Benczédi Ger-

gely). A szövegközlés nehézségeit és elveiket is ismertetik néhány szóban. Majd sajnálkozva mondják: „Nem vállalkozhattunk a forrásul szolgáló szöveg kritikai kiadására.” Ezt azonban ne bánjuk! Cserébe olvasható szöveget és „szerény” tudományos apparátust kapunk.

Nézzük először a lábjegyzeteket! A lábjegyzetekben maga a történetírás története található. Betűjelekkel ellátva közlik ugyanis a szerkesztők Uzoni Fosztó István, a Kozma-család kontinuatorai, illetve Koronka Antal kiegészítéseit, megjegyzéseit, majd a magyar fordításhoz kapcsolódóan Márkos Albert, Lőrinczi Mihály és Kelemen Lajos kommentárjait. És végül a maguk észrevételeit. Hála a számítógépnek, meg tudtam számolni a szerkesztői megjegyzések számát: 157 darab. Egy példát had mutassak be rögtön az első fejezetből. A brassói csata után Basta tetteiről így ír Uzoni:

„Basta leginkább az unitáriusokat üldözte, mivel a fölkelő Székely Mózes is ezt a vallást követte. Ezt a pusztítást Váradi Belényesi István Apafi Mihály fejedelem udvarában, 1679 táján valami erdélyi történetből kivonatolva kimásolta (hogyan ennek a történetnek a szerzője ki lehetett, nem tudom, mert a könyvet megkaparintanom soha nem sikerült); ebből a kivonatból jónak látok egyet-mást szó szerint idézni.”

Az ehhez tartozó jegyzet:

„[Szerk.] Az itt említett Erdély-történet Somogyi Ambrus *Pannonii notarii comitatus Szolnok-Interioris in Transsilvania rerum Hungaricarum post Bonfinium gestarum libri quatuor...* Claudiopoli in platea Thordana, anno Domini 1604. ‘Somogyi Ambrus... négy könyve a magyarok történetéről Bonfini utáni időszakról...’ Kolozsvár, 1604. című művére vonatkozik. Ezt kivonatolta Belényesi *Comitia Devensia per Bastam post Mosianam cladem Devam indicta et actorum in eis compendiosa scriptio raptim*, 05. 09. 1603. ‘A Székely Mózes veresége utáni dévai országgyűlés leírása...’ című kézirat munkájában.”

Szerencsére nem kritikai kiadás! Csak kiegészítik Uzonit.

Egy másik példát is idéznék: A 17. századi kolozsvári prédikátorok között szerepel egy kevéssé ismert Csép Bálint nevű is, aki sok állás után élete vége felé „Végre bejutott a városba [Kolozsvárra-KJ], s 1725. június 16-án a kolozsi zsinaton konzisztornak választották.” A lap alján megbújó szerény helyreigazítás így szól: „[Szerk.] A zsinat nem Kolozson, hanem Magyarszováton volt.” Ekkor már kezdünk gyanakodni a *kritikai* és *nem kritikai* kiadás közti, nem könnyen megragadható különbségen. De hát honnan ez a magabiztos, háttérbe húzódo szerénység?

A választ a szerzők személyiségében és a kötet végén található mutatókat használva találjuk meg.

A következő mutatók készültek összesen mintegy 250 oldalon:

- Személynévmutató
- Helynévmutató
- Forrásmunkák mutatója
 - szerzők szerint
 - cím szerint
- Kiemelt művek tematikus mutatója
- Unitárius zsinatok mutatója
 - hely szerint
 - időrend szerint

Hogy illusztráljam a mutatók mögött meghúzódó tudományos munkát, csupán egy példát említek. A 44 oldalnyi, kéthasábos személynévmutatóban Toroczkai név alatt 57 személyt találunk! Csak Toroczkai István néven nyolc személyt azonosítottak a szerkesztők. Biztosíthatom Önöket, hogy az azonosítás nem egyszerű feladat és nem elegendő hozzá egy-egy jól ismert genealógiai kézikönyv felütése. Egy-egy név biztos azonosítása mögött néha több órányi, vagy napnyi munka húzódik meg. Az azonosítást az olvasó számára genealógiai, időrendi vagy foglalkozás megjegyzés teszi lehetővé.

- Toroczkai István (János II. és Petki Sára fia) • 348
- Toroczkai István (Máté püspök fia [?]) • 484
- Toroczkai István 17. század vége • 563
- Toroczkai István I. (János I. és Torma Borbála fia) • 347
- Toroczkai István II. (János II. és Petki Sára fia) • 347, 348
- Toroczkai István, árkosi rektor • 263, 339, 392, 520
- Toroczkai István, deák • 484
- Toroczkai István, kolozsvári polgár • 294

A harmincöt oldalas, kéthasábos helynévmutatóba a mai magyar nevükön kerültek be a helységnevek, de zárójelben megtaláljuk a kötetben előforduló variánsokat, majd a német és a hivatalos román elnevezést is. Természetesen (!) mindegyikről utaló készült, hogy megkönnyítse a tájékozódásunkat. Egy példával szeretném megvilágítani a munka nehézségét. A szentpéteri iskola igazgatói között említik Bonyhai Györgyöt.

„Bonyhai Györgyöt igazgatónak teszik Szentpéteren 1636. június 24-én. Papi szolgálatra megy Szentmiklósrá 1638. május 9-én.” De vajon melyik Szentmiklósról van szó? A helynévmutató az alábbi Szentmiklósokat sorolja: Aranyosszentmiklós, Beregszentmiklós, Bethlenszentmiklós, Szamosszentmiklós, Szászszenmiklós, Székelyszentmiklós.

A helynévmutató meglepetést okoz. A szerkesztők három helyre is besorolják Bonyhai György papi szolgálatát. Miért? Erre is választ kapunk egy lábjegyzetben.

„[Szerk.] A szerző adatai alapján Bonyhai György lelkészi szolgálatának helyét nem tudtuk azonosítani. Három esetben háromféleképpen szerepel Szentmiklós neve Bonyhaival kapcsolatban (Szamosszentmiklós, Bethlenszentmiklós és Székelyszentmiklós). Nyilvánvaló, hogy ugyanabban az időben csak az egyik Szentmiklóson szolgálhatott. A meglévő jegyzőkönyvek sem jelölik meg pontosan, melyik Szentmiklósról lehet szó.”

Figyeljük csak a szerkesztői megjegyzést! A szerző (Uzoni) adatai ellentmondásosak. Mit tettek a szerkesztők? Megnézték a további jegyzőkönyveket, hogy biztos választ találjanak. Meggyőződve arról, hogy jelenleg ismert forrásaink alapján nem lehet egyértelműen válaszolni, ezt a megoldást választották. Milyen szerencse, hogy *nem kritikai kiadást* csináltak!

Azonban még ekkor sem érnek véget a meglepetések. A kötet egyik legnagyobb része a művek mutatója, amelyről a szerkesztők így nyilatkoznak:

„A szövegben idézett valamennyi forrásmunkát jegyzékbe szedtük. A szerzők által idézett hazai és külföldi művek, illetőleg a csak kéziratban terjesztett írások indokolttá tették, hogy a forrásokat a következő mutatókba soroljuk: »A művek szerzők szerinti mutatója, A művek cím szerinti mutatója, valamint Kiemelt művek tematikus mutatója.«

A nagy nyomdászattörténeti repertóriumok, az RMNY, ill. az RMK-számokat megadtuk; az MsU-jelzet mindenkor a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, az MS-jelzet pedig a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár kézírataira vonatkozik. A mutatóban felvett kéziratok egy részének lelőhelye ismeretlen, illetve azonosításra vár. A kézirat-megjelölés nem jelenti feltétlenül azt, hogy az adott kézirat ma még minden esetben fellelhető lenne. Amikor Kénosi Tőzsér János és Uzoni Fosztó István nem tüntették fel az idézett forrás pontos adatait, a szóban forgó mű első kiadásának bibliográfiai leírását adtuk meg. Kivételt képeznek a klasszikus auktorok művei, ahol csak a címekre hivatkoztunk. Kéziratok esetében a keletkezés helyét és idejét akkor jeleztük, ha ez minden kétséget kizáróan megállapítható volt. A szerzők szinte kivétel nélkül hivatkoztak rá, hogy nyomtatott, avagy kézíratos műveket használtak-e forrásként, mi is ezt követtük. Mindhárom mutatóban az általunk adott címeket (pl. levelek, feliratok, prédikációk) kurrens, a szerzőktől származó címeket pedig kurzív betűkkel szedtük.”

Lássunk egy példát! A 16. század prédikációirodalmának vizsgálata közben döböntem rá, mennyivel több kézirat volt Uzoniék kezében, mint amennyit ma

ismerünk. Hunyadi Demeter prédikációinak például két olyan másolatát említi Uzoni, amelyről ma semmilyen más ismeretünk sincs.

1. Lisznyai Gyárfás tevékenységének ismertetése végén ezt írja Uzoni: „Hunyadi Demeter prédikációit Lisznyai Gyárfás másolta le 1603-ban.” Ezek szerint még valamilyen forrásból tudott a kéziratról.

2. A kántorkról szóló szakaszban így ír Uzoni: Negyedik [ti. kántor]: Vargyasi Jakab a magyar egyházban 1630 körül; ugyanekkor a szász gyülekezetben Zágori János; mindketten hosszú ideig vezették az éneklést. Vargyasi 1656. március 1-jén halt meg. Tanult, fáradhatatlan ember volt, Enyedi György, Hunyadi Demeter és más kiváló férfiak prédikációiból saját kezűleg sokat lemásolt, melyből szétszakadt kötetek még ma is láthatók. Éppen ezért temetése alkalmával Járai Sámuel plébános a Préd 1,18-ból vette az alapigét: »Aki tudományt gyűjt, fáradságot is gyűjt.«” Az külön érdekesség, hogy ezek szerint Járai Sámuel halotti beszédét is látták.

Természetesen rátalálunk Hunyadi Demeter beszédeinek másolataira a mutatókban, akár honnan indulunk is el: a szerzőtől, a címtől, a műfaji megjelöléstől. Ugyanúgy megtaláljuk Járai Sámuel művei között is a Vargyasi Jakab felett elmondott beszédet.

Az utolsó két mutató az unitárius zsinatok hely és idő szerint rendezett sora 1572 és 1800 között. Erre példát nem mutatok, hiszen ezzel kezdtük a tudományos háttér vizsgálatát.

A kötet végén azonban további érdekesség vár. Harmincegy kép az unitárius egyház történetéből. Csak ízelítőként:

– III. János Zsigmond adománylevele a kolozsvári iskolának. Gyulafehérvár, 1562. szeptember 1. – Jól olvasható a Joannes electus rex és a Michael Chyaky Cancellar aláírás.

– XVI. Kolozsvári Unitárius Konzisztórium köszönőlevele a belgiumi atyafiaknak. Kolozsvár, 1701. november 15. – Sokáig nem ismertünk példányt ebből a nyomtatványból.

– XXX. Márkos Albert (1878–1949) fényképe.

És végül tíz térkép az unitárius egyházokról:

I.	Erdély az 1800-as évek elején
II.	Kraszna és Közép-Szolnok megye unitárius egyházközségei
III.	Kalotaszeg, Kolozsvár és Kolozs egyházkör unitárius egyházközségei

IV.	Doboka, Belső-Szolnok megye és Beszterce unitárius egyházközségei
V.	Kolozs, Torda és Doboka megye keleti részének unitárius egyházközségei
VI.	Aranyosszék unitárius egyházközségei
VII.	Küküllő megye unitárius egyházközségei
VIII.	Alsó-Fehér megye unitárius egyházközségei
IX.	Udvarhelyszék, a Keresztúri egyházkör és Felső-Fehér megye unitárius egyházközségei
X.	Háromszék unitárius egyházközségei

De tulajdonképpen nem is ezekről akartam beszélni. Hiszen a szerkesztők úgyszólván háttérbe húzódva végeztek, végzik és fogják végezni munkájukat.

Azt szerettem volna megmutatni, hogy a „Kénos–Uzoni” (–Kozma), a *Historia* nagyon modern mű. Jankovics József már az első kötet budapesti bemutatóján is kiemelte a „posztmodern” irodalomra jellemző elemeket: a vendégszövegeket, a kiszólásokat, a személyesség játékát, a mikrotörténelmi módszert, a történetírói tudomány, a mítosz és szóbeszéd furcsa keveredését. Arról van szó ugyanis, hogy többféleképpen is olvashatjuk a *Históriát*. Például csak úgy, mint a mai kutatáshoz nélkülözhetetlen történelmi forrásanyagot, vagy úgy, mint a 18. századi erdélyi unitárius gondolkodás, történelmi és identitástudat leírt emléket, vagy mint az unitárius apologetikus-sérelmi politika termékét. Mindegyik valószínűleg releváns olvasatot és értelmezést ad. De olvashatjuk úgy is, mint szerzőiknek: Kénosi Tőzsér Jánosnak, Uzoni Fosztó Istvánnak, idősebb és ifjabb Kozma Mihálynak, Kozma Jánosnak, Kozma Gergelynek személyes küzdelmét a történelem megragadásáért. A „continuatorok” feladata is ez, személyes küzdelem a történelem megragadásáért.

Ha újat nem tudtam is mondani, a tárgyyszerűsége túl talán felsejlik a történetírók, a filológusok, a szerkesztők [és a Mester] – a kontinuatorok – sorának dicsérete... És az, hogy már-már emberfeletti munka egy ilyen kötet megvalósítása.

Négy év megfeszített munkáját és a történelem egy darabját ajánlom becses figyelmükbe.

Hoffmann Gizella

Több évszázados tudás tára

A „Köz-tudat szerint régen óhajtja a tudós közönség az unitáriusok' egyházi történeteit kiadatva látni...” – Pietro Maria Gazzaniga bécsi teológiai professzor 1780-ban kelt levelére hivatkozva kezdi így egyháztörténetét Aranyosrákosi Székely Sándor.¹ 2005 (az első kötet megjelentetése) után 2009-ben a második kötet sajtó alá rendezésével ismét ennek a több mint 200 éves óhajnak tehattünk eleget.

Több évszázados tudás halmozódott fel ebben a kötetben is. Több évtizedes kutató- és alkotómunka állt Kénosi Tőzsér János, Uzoni Fosztó István és a Kozmák (Mihály, János és Gergely) mögött. Majd negyed évezredig pihent ez a kézirat, míg Márkos Albert fáradtságos és odaadó munkával lefordította az *História* első három kötetét. A 2. kötet átnyújtásával mi csupán néhány évvel járulhatunk hozzá ehhez a valóban történelmi pillanathoz. Az Erdélyi Unitárius Egyház múltjának egy újabb évszázadát ismerhetjük meg benne.

Odaadással, alázattal, a nagy elődök munkája iránti tisztelettel fogtunk a szöveg gondozásához. Ez az alázat és szeretet munkált bennünk végig a kötet elkészítése során, s maradt meg egymás iránt is, noha olykor késhegyig menő vitákat folytattunk, hogy a lehetséges megoldások közül vajon melyik lehet a legjobb, kinek van igaza. S Pákey Lajos gyönyörű iskolájában öröm volt dolgozni, amelynek minden tere, fala, szöglete, öreg lépcsői különös atmoszférát árasztanak. Ez is kötelezett bennünket.

Amikor Márkos Albertet, a fordító unokáját faggattuk, hogy a családi legendárium milyen emlékeket őriz nagyapjáról – s remélem, megbocsátja nekem, hogy ezt elmondom –, azt válaszolta először: „Amire emlékszem, nagyapámnak olyan »Keresztúr-szaga« volt, a kert frissessége, a fák, a növények illata, ami mindig áradt belőle, a kertjét ugyanis ő ápolta-gondozta-művelte, miután Kolozsvárt el kellett hagynia, ugyanolyan odaadással, mint korábban a diákok latin tudását. Szigorú volt, de mindig igazságos.” Kíváncsiak voltunk arra is, megvan-e valahol még a bibliája, a latin szótára. Szerettük volna kézbe venni, tudni, van-e va-

¹ Aranyosrákosi Székely Sándor: *Unitária vallás' történetei Erdélyben*. Kolozsvár, 1839. [Előszó, I.] – Vide *Dissertatio historico-critica de duplici ingressu in Transsilvaniam Georgii Blandratae. Recensente Michaelae Burian...*, Albo-Carolinæ [Gyulafehérvár], Typis Conventus Csikiensis, [1806], 135–136.

lamilyen levelezés-feljegyzés arról, hogyan is készült a fordítás, mikor akarták kiadni.

Úgy érezzük, fejet kell hajtánunk az előtt a tudás előtt, amellyel a több ezer oldalas latin kézirat barokkos, olykor féloldalal mondatszerkezeit átültette magyar nyelvre, s ezt most Önöknek átadhatjuk.

Munkánkat végig segítő figyelem kísérte.

Tiszteletteljes köszönet illeti Szabó Árpád püspök urat, aki felismerte az egyháztörténet kiadásának szükségességét és jelentőségét, aki megteremtette a feltételeket, s mindvégig türelmesen és megértően támogatta munkánkat. A második kötet előkészítésének megkezdésekor biztosított bennünket teljes körű bizalmáról. Ez a feltétlen bizalom kötelezett bennünket arra, hogy tudásunk legjavát adjuk.

S ugyanilyen tisztelettel köszönjük Bálint Benczédi Ferenc püspök úrnak is minden részletre kiterjedő, aprólékos figyelmét, amellyel bátorított bennünket, hogy a második kötet olykor igen nehéz és fáradságos munkáját befejezhessük.

Köszönjük Gyerő Dávidnak és a Püspöki Hivatal minden dolgozójának, az érdeklődő diákoknak, akik végig kedvességükkel, segítő odaadással buzdítottak bennünket, s akik segítsége nélkül a kötet nem készülhetett volna el. S nem készülhetett volna el, ha nem álltak volna a háttérben azok a támogatóink, a *mecenások*, akik fontosnak tartották, hogy a régi mecenatúra-rendszert felélesztve támogassanak bennünket – mert az unitárius múlt feltárásának segítségét szívügyüknek tekintették. Köszönjük a lehetőséget!

Köszönjük irányítónknak és mesterünknek, Balázs Mihálynak, hogy együtt dolgozhattunk. Köszönet illeti Káldos Jánost is az ismételt önzetlen együttműködésért, Szombatfalvi Józsefet a tördelésért, Benczédi Ágnest, hogy kisegített bennünket; a Gloria Nyomda munkatársait, újabb és újabb kívánságaink teljesítéséért, a kötet szebbé tételéért.

De azt gondolom, hogy igazán szép köszönet illeti meg a családtagokat, akik elviselték a hosszú távolléteket, s elviselték, ha fáradtak és feszültek voltunk: így Maksay Magdolnát, Molnár Bodrogi Enikőt, Szombatfalvi Erikát, s pécsi-szege-diként köszönöm legfőképpen Szüleimnek, különösen Édesanyámnak megértő önzetlenségét.

Ünnep ez a mai nap. Mindannyiunké. S ünnep, mert azzá teszi az Önök tisztelete, hogy együtt örülhetünk a második kötet megjelenésének.

Köszöntő a Berde-serleggel, 2006

Főtisztelendő Püspök úr! Tisztelendő Főgondnok urak!
Tisztelendő Főtanács!

Bár nem szokták – és talán nem is illik – jegyzetből olvasni a pohárköszöntőket, én mégis úgy döntöttem, hogy köszöntőmet, amelyet különleges megtiszteltetésnek tekintek, olvasni fogom. Teszem ezt, tanulván abból az esetből, amikor egy nemzeti ünnepünk alkalmával két választott tisztségviselőnk is mellőzte ezt az apróságot – vagy azért mert nem volt leírva, vagy azért mert nem tartották szükségesnek –; nos rosszul tették, tévedtek: ünnepi szónoklatuk szájalmas, groteszk dadogásba fulladt, ami kellemetlen és ünneprontó volt. Ezt elkerülendő úgy döntöttem, hogy gondolataim közlésére ezt a megoldást választom.

A Berde-serleggel való köszöntőkben az előző évek szónokai többnyire elmondták életrajzában érdeklődésre számot tartó adatait, méltatták emberi értékeit, erényeit, elemezték tevékenységét. Én most ezekre nem térnék ki, csupán emberi nagyságának kettős dimenzióját, következetes haza- és egyházszeretetét, ezekhez való hűségét, ezeknek féltését és ezekért messzemenő áldozathozatalra való készségét, elhivatottságát méltatnám.

A tragikus sorsú néhai magyar miniszterelnök, gróf Teleki Pál szerint „a vezetés elsősorban személyes példa”. Berde Mózsia már a maga korában ösztönösen ráértett erre az igazságra. Minden cselekedete, intézkedése, vezetői stílusa a személyes példaadásra támaszkodott. Példaadó volt önfeláldozó munkája, önzetlensége, hűsége, szolidaritása, szociális érzékenysége a rá bízott és vállalt közösségekkel szemben.

A köszöntőre való készülésem akár egy izgalmas időutazásnak is felfogható, emlékének felidézése virtuális találkozást jelentett számomra, egy képzeletbeli beszélgetést, amelyen ő, a nagy előd engem, a kései utódot meghallgatáson fogadott, nemzete és egyháza jelenlegi állapotáról faggatott, feltéve számomra a nagy kérdést: „eltávozásom óta Transzilvániában ment-é előbbre a világ?!”

– Nagyjóuram, szomorúan jelentem, hogy nem sokat, legalábbis nem mindenekben – civilizációs, technikai fejlődésben igen, de morálisan semmivel, vagy nagyon kevéssel tartunk előrébb az első embernél. Gerincpróbáló időket éltünk és élünk, ó, Jóuram, amint Önök is annak idején. Transzilvániában azóta is kettős kisebbségben élünk, nemzetként és felekezetként egyaránt. E kettős kisebbség mind hajdan, mind a jelenben hármas veszélyt rejteget: a beolvadást, az elvándorlást és az esélyegyenlőség hiányát. E hármas veszély ellen a természe-

tes védekezés *categoricus imperstivus*aként jelentkezik a megmaradás parancsa, a túlélés feladata, s ennek próbálunk itt és most eleget tenni és megfelelni.

Szinte látom egyetértő bólintását, hallom egyetértő jóváhagyását:

– Jó a következtetés, helyes úton jártok!

De már jön is a következő kérdés.

– Na és hogyan próbáljátok ezen opciókat elérni, e célt megvalósítani?

– Nagyjóuram, jelentem, számunkra is ez jelenti a legtöbb fejtörést, a megoldás keresése a legnagyobb gondunk, erre bevált recept nincs, változó világunkban nehéz az útkeresés. Próbáljuk magunkévá tenni és gyakorolni a jézusi parancsolatot: „Egymás terhét hordozzátok!” Sütő András, az író így fogalmaz: „Úgy cselekedjete, hogy megmaradjatok!” De hogyan? – sejlik fel bennünk a kérdés. Követendő példa, elképzelés és igyekezet van, eredmények és megvalósítások is vannak, mert mi más lenne, ha nem megvalósítás az az épülő és már felépült, szám szerint tíz unitárius templom és imaház, a két néhai Berde-cipós, szépen működő unitárius kollégium. De a megvalósítások ellenére vannak nehézségeink, az elméletben egységesek vagyunk ugyan, de a kivitelezésben már nem, az objektív történelmi, társadalmi, gazdasági nehézségek mellett a megosztottság, a széthúzás szétzilálja erőinket, csökkenti hatékonyságunkat. Megtorpanásaink, kétségeink közepette az ősrégi elvhez fordulunk, miszerint *in necesaris unitas, in dubis libertas, in omnibus caritas* – vagyis szükségben egység, a kétségekben szabadság, mindenkben az emberszeretet. Csak ez az elv lehet jelen törekvéseinkben vezérlő csillagunk.

Ezennel emelem Nagyjóuram serlegét, és törekvéseink megvalósításához Isten segítségét kérem!

DARKÓ BÉLA

Köszöntő a Berde-serleggel, 2009

Főtisztelendő Főtanács!

Berde szavai teremtsenek ma ünnepi hangulatot közöttünk, aki így fogalmaz: „Kora fiatalságomtól szívem egy érzést, agyam egy gondolatot táplált: felsegíteni szegény vallásközösségemet, könnyíteni az utat tanuló fiatalságának a tudomány megszerzésére és segíyezni elaggott szolgálait és tanárait.” Büszkén állíthatjuk, Berde hite a tettekben nyilvánult meg: felsegíteni, könnyíteni, segíyezni unitárius egyházunkat.

A Berde-serleg ma tele van: tele újabb és újabb lehetőségekkel, hogy mi is segítsünk, mi is könnyítsünk, és szívünk egy érzést, agyunk egy gondolatot tápláljon. Hagyatékot őrzők vagyunk, 1914-ben a Székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumnak az egyházközség nőszövetségi tagjai hátrahagytak egy zászlót, amelyre nemes gondolatot írtak fel. Ma is ez kell, hogy irányítsa mindennapjainkat: a hit a tett forrása kell, hogy legyen. Akkor ők sem, mások sem sejtették, hogy egyházuk, iskoláik vagyonát egy tollvonással elveszik, mint ahogy az épületeket, sőt az iskola-neveket is. Mi lehet a ma emberének egyik fő feladata? Ha hinni tud jövőjében, tenni is kötelessége érte. Az egyház vagyonának visszaszerzése és megtartása pedig legfőbb kötelességünk.

A Berde-serleget magasba tartva úgy is gondolkodhatunk: a semmiből vagyont teremteni csak hegyeket megmozdítani akaró, erős hittel lehet, mi pedig hajlamosak vagyunk ilyenkor a serleget az asztal alá tenni, a kihívásokat „szőnyeg alá seperni”, és közönségként, külső szemlélőként elhallgatni a történeteket, elmenekülni a közérdek elől.

Főtisztelendő Főtanács! Az élet feladatok sokasága. Sokszor tele van életünk, akár a Berde-serleg: áldásokkal, mikor örvendünk, hogy nem közömbös közönységet, hanem igazi közösséget tudunk magunk körül, olyan társakat is, akik szívvel és lélekkel segítik, könnyítik Egyházunk jelenét. Nemcsak az áldásos munka örömeinek serlegét emelem ma fel, hanem a keserűség serlegét is.

Ahogy ebben a serlegben az elemek keverednek: a napnak melege, ízek sokasága, a pillanatok, percek, órák, napok, amelyek megérlelték a gyümölcsöt, úgy ma bennem is keverednek az áldás örömteli pillanatai és keserűségünk álmomásai is. Ezek keverednek ma bennem, ebben az ünnepi pillanatban, és nem lennék őszinte önmagamhoz és közösségemhez, ha ezeket nem említeném fel:

1993: nemes egyházi feladat, visszaállítani és rangjára emelni Székelykeresztúron az Unitárius Gimnáziumot. És mivel találta szembe magát a feladatot telje-

síteni akaró hívő unitárius ember? Visszaadott épületek, megbotránkozó unitárius hívek, a kommunista korszakot sirató nagy múltú unitáriusok, mentalitásbeli zavarok. Mindig egy csepp keserűséggel több életünk serlegében! Ezzel szemben vannak elkötelezett, lelkes közösségek, amelyeknek tagjai erejüket megpróbálónan hisznek a feladat megvalósításában. Emberfeletti munka, megalázások sorozata, a Jó Isten segítségével!

De folytathatnám a sort, amiért ma a serleget magasra emelni *szégyen* lenne: megtorpanás a cél előtt, lelkes emberek visszalépése, meghitt barátok mély hallgatása, fenyegetések sokasága.

Mit mondana Berde ebben a helyzetben? Nem kell gazdagnak, nemesnek lennem, hogy segítsem egyházam, és annak iskoláit – csak kitartónak és hívő embernek.

Ezért emelem magasra mégis a Berde-serleget, kérve: higgyünk abban, hogy kicsiny egyházunkban vannak olyanok, akiknek fontos az egyház őseink által összegyűjtött vagyona. Azokért emelem ma magasra a poharat, akik még ma is a hitet tartják a tett forrásának, és nem szégyenkeznek azért, mert az egy Istent imádjuk, és ennek a közösségnek vagyunk építő tagjai. Én ezen emberek segítségét kérem, hogy bátran felvállalva hitüket Berde-elszántsággal harcoljanak egyházi javaink megtartásáért, egyházi iskoláinkért, egy megújult, egységes Unitárius Egyházért.

Emelem magasra a 2009-es Főtanács ünnepi pillanatában a Berde-serleget, abban a reményben, hogy elődeink méltó utódai leszünk! Ebben segítsen a jó Isten!

VARRÓ MARGIT

SZÓSZÉK – ÍRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Gyerő Dávid

Tanítványvá lenni – az emmausi úton¹

„A hívők egész gyülekezete pedig szívében és lelkében egy volt. Senki sem mondott vagyonából bármit is magáénak, hanem mindenük közös volt.” (ApCsel 4,32)

„Miközben beszélgettek és vitatkoztak egymással, maga Jézus is melléjük szegődött, és együtt ment velük. Látásukat azonban valami akadályozta, és nem ismerték fel őt. [...] Így értek el ahhoz a faluhoz, amelybe igyekeztek. Ő azonban úgy tett, mintha tovább akarna menni. De azok unszolták, és kérték: „Maradj velünk, mert esteledik, a nap is lehanyatlott már!” Bement hát, hogy velük maradjon. És amikor asztalhoz telepedett velük, vette a kenyeret, megáldotta, megtörte és nekik adta. Erre megnyílt a szemük, és felismerték, ő azonban eltűnt előlük.” (Lk 24,15–16.28,31)

Az Apostolok Cselekedeteiből felvett textus az imahétre kirendelt másodlagos olvasmányok közül való, és azért fontos, mert egy olyan közösséget mutat meg, amely hitben és szeretetben egy. Semmi okunk kételkedni, hogy akkor valóban egy volt; a kérdés most számunkra az, vajon ma egy-e?

Rövid, de tanulságos „rendes” lelkési szolgálatom tapasztalata azt mutatja, hogy nem, közösségünk a gyülekezetek szintjén mindenben nem egy. A napok-

¹ Elhangzott a 2010. évi ökumenikus imahéten

ban tartják meg egyházközségeinkben a rendes közgyűléseket, és a kiértékelésből nem egy boldog egység, hanem egy szomorú kettősség árad.

Dolgaink egy részét egységben végeztük: önkéntesen építettünk és közmunkáztunk, jó szívvel áldozatot hoztunk és adakoztunk, nyitott lélekkel befogadtunk újakat, hálás örökséggel emlékeztünk a régiekre. Dolgaink más részét azonban nem az együttlét, hanem a megosztottság jegyében jártuk: gyarló hiúsággal vártuk a dicséretet egy-egy elvégzett munka után, ingadoztunk az érdekeink s az értékeink közti választás pillanatában, nem próbáltuk meg közénk hívni a távolmaradókat, nem hajoltunk le önzetlenül az elesetthez, a rászorulóhoz... S ami a legjobban fájt minden gyarlóság közül: ellentétben maradtunk testvérünkkel, családtagunkkal, rokonunkkal, legtöbbször az örökség, a hagyaték okán, és megértő szeretet helyett megosztó harag volt a szívünkben.

Olyanokká lettünk mi is, mint az emmausi úti tanítványok voltak, mielőtt Jézussal találkoztak volna. Beszélgetünk és vitatkozunk egymással, s ez rendben van, de a nagy baj az, hogy eközben a mellénk szegődött Jézust, a másikon pedig a felebarátot, az embertársat, a testvért nem ismerjük fel. Úgy bánunk egymással, mintha semmi közünk nem lenne egymáshoz, mintha nem lennénk felelősek a másikért, mintha nemzeti, egyházi, családi szálak nem kapcsolnának egybe.

Látásunkat valami akadályozza: látásunkat, hogy észrevegyük, elismerjük és értékeljük a másikat. A mindennapokból tudjuk: a látást leggyakrabban egy hályog akadályozza. Így van ez a mi vallási, emberi, testvéri látásunkkal is: egy hályog, egy szövődmény nőtt nemcsak a szemünkre, hanem a szívünkre, a lelkünkre, sőt a szájunkra és a fülünkre is. A hályog pedig leginkább akkor mutatkozik meg, amikor csak önmagunkkal törődünk, és nem ismerjük fel, hogy a másik bajban van és szükségben él, vagy hogy öröm érte, és bőségben adna – csak nincs kinek!

Jézus feltámadása teológiai, dogmatikai viták, munkák tárgya, és a klaszszikus megközelítés szerint idegen az unitárius szószéktől. Ma mégis használni szeretném a szót, mégpedig nem átvitt, hanem „szoros” értelmében. Az előbbi indokok miatt ugyanis úgy tűnik, egyetlen esélye a keresztény vallásnak az, ha Jézus tanítása feltámad a szívben, és tanítvánnyá teszi az embert, s ha feltámad a gyülekezetben is, és közösséggé teszi azt: a hittestvérek közösségévé.

Azért érzem alkalmasnak a jézusi értékrendet arra, hogy ezen elferdült állapotunkból kirántson, mert egy olyan tudást nyújt, ami megmutatja a lét teljességének helyreállításához vezető utat. Egy kortárs unitárius teológus megfogalmazása szerint a vallások esetében mindenkor az tekinthető hitelesnek, hogy mennyire képesek tagjaik életét átalakítani s azt az Isten közelségébe emelni. Ezen átalakulás csak egyféleképpen mehet végbe: ha a tanítvány a tanításokat

életében megvalósítja. Ha nemcsak mondja, hanem éli is a tant. Ha a tudás és cselekedet egységét a valóságban helyreállítja, ha élete megfelel hitének.

A mai evangéliumi részben a jézusi tanítás megvalósításának két szép példájával is szembesülünk, a lehetőségek végtelen görbéje két végletével. Az első helyzetről azt írja az evangélista, azért kérték a tanítványok Jézust a maradásra, mert esteledett, a nap is lehanyatlott már. Mennyire őszintén emberi ez a kérés, és mennyire jól ismerjük mi is életünkéből ezt az élethelyzetet. A félelem, a betegség, a gyász, a veszteségek idején Isten vigasztalása mellett sok mindenre szükségünk van, de elsősorban emberre. Embertársra, felebarátra, testvérré, aki a bajban mellénk állva átölel, s átvállalja terhünk, keresztünk, fájdalmunk súlyát.

Vallásilag tudathasadásos állapotnak tekintendő, hogy mi gyakran még ilyenkor sem engedjük magunk mellé az embertársat. Legelszomorítóbb temetési élményem az volt, amikor a szülő koporsója mellett a gyermekek nem egymást átölelve, bátorítva, vigasztalva álltak, hanem némán, egymással szemben, a koporsó két oldalán, összeszorított ajakkal és szívvel régi sérelmeken rágódva, s talán már készülve a hagyaték elosztása rendjén a saját igazuk melletti szeretetelen kiállásra. Ilyenkor kellene az önző, hiú, kicsinyes érdekek helyett az önzetlen, áldozatkész, nagylelkű értékeket, a jézusit életre segíteni a szívben. Ilyenkor kellene a szorítástól az élettelenység elfehéredett kezét fokozatosan kiengedni, és lassan kinyújtani – a másik, a testvér felé.

A második helyzet a másik végletet villantja fel: Jézus, immár Jeruzsálemben, asztalhoz telepedett a tanítványokkal, vette a kenyeret, megáldotta, megtörte és nekik adta. Ez a jelenet nemcsak az úrvacsora szertartásából ismerős számunkra, de otthoni gyakorlatainkból is. Jézus óta tudjuk, az asztalközösség, az együtt elköltött eledel, a békességben levés ideje az öröm, a boldogság megsztott pillanataiból áll, amelynek lényege az, hogy nem magunkban éljük meg, hanem másokkal együtt. Azóta az élet kiemelkedő eseményeit: a születést, annak évfordulóit, a nagykorúsodást, az egybekelést és majd a végső búcsút egy asztal mellett, egy eledelből részesedve üljük meg.

A nagy kérdés az, hogy kiket hívunk meg asztalunk köré, hogy kikkel telepedünk le egy asztalhoz. A hasadt valóság válasza pedig az, hogy gyakran itt is érdekeink és nem értékeink szerint választunk, és a koma, a keresztszülő vagy a barát mellett a polgármestert, a rendőrt, a papot hívjuk, apánknak, anyánknak, testvérünknek pedig nem jut hely, vagy nem jut meghívás.

Pedig az emmausi úti tanítványok mintájára szemünknek ilyenkor kellene megnyílnia, és ilyenkor kellene felismernünk azokat, akiknek ott a helye, akik nem hiányozhatnak, akik nélkül életünk nemcsak szegény marad, hanem árva, csonka, befejezetlen. Ilyenkor kellene megéreznünk, hogy a közösség nem a fé-

lelem, a rettegés, az elidegenedés helye, hanem a szereteté, a békességé. Ilyenkor kell tudatosítanunk, hogy az asztalközösség igazi felvállalása nélkül a jézusi tanítványság igazi megélése lehetetlen.

Kedves Testvéreim! Hívlak, használjuk a jézusi tanítványság mibenlétét kínáló imahét alkalmait lelki épülésünkre. Értsük meg, hogy a minta, a szabvány adott már kétezer éve, és mi akkor leszünk jó tanítványok, ha nemcsak az általunk fontosnak tartott dolgokban, hanem a Jézus által fontosnak tartottakban is meg tudunk felelni neki.

Miközben beszélgetünk és vitatkozunk egymással, vegyük észre, hogy Jézus mellénk szegődött és jön velünk kétezer éve. Halljuk meg, hogy így köszönt minket is: Békesség nektek! Ha úgy tenne, mintha tovább akarna menni, értsük meg: ez jelzés arra nézve, hogy velünk, bennünk hiba van, gond van, valamit elrontottunk, valami nincs rendjén! Ezért ne engedjük, hogy elmenjen, hanem unszoljuk és kérjük mi is, hogy maradjon velünk. Vegyük észre, hogy életünk egén is esteledik, és a nap olyan sok szempontból lehanyatlott már nekünk is! Jusson eszünkbe, hogy annyi mindent elrontottunk, annyit elmulasztottunk gyarlón, gyáván. Amikor pedig bejön, hogy velünk maradjon, kérjük meg a legfontosabbra: teledpedjen asztalhoz velünk, és áldja meg a kenyerünket.

Az asztalközösség, a kenyér megosztása, örömeink szétárasztása legyen az a pillanat minden alkalommal, amikor megnyílik a szemünk, és felismerjük tanítványságunkat, felismerjük testvériségünket, és felismerjük felelősségünket. Amikor pedig sok megnyílt szemű tanítvány lesz együtt békességben, akkor hasonlóak leszünk az első keresztény gyülekezethez. Akkor szívében és lelkében a mi gyülekezetünk is egy lesz, és ha vagyonunkból magunkénak is mondunk részeket, lesz sok ajándékunk, sok adnivalónk másnak is, a közösségnek is, a rászorulóknak is. Ne legyen közöttük egyetlen szűkölködő sem, akinek ne jutna a kenyerünkből, a mosolyunkból, a törődésünkből, a simogatásunkból.

Nyíljon meg ilyenkor a szemünk, és ismerjük fel nemcsak őt, a Mestert, hanem igazi önmagunkat, a tanítványt, mellettünk pedig a felebarátot, a testvért. Értsük meg, hogy a három csak egyszerre működik, hogy Jézus felismerése mint tanító, önmagunk felismerése mint tanítvány és az embertárs felismerése mint felebarát csak egy időben teljesebben tesz igaz kereszténnyé, jó gyermekké!

S ha Jézus el is tűnik, akkor már nem baj: mert helyette ott marad eljövetelenek végső célja, az örökség, a tanítványság. Ezen örökség, eme tanítványság fel-támasztására és éltetésére kötelezzük el magunkat a mai napon, s a hét minden estéjén. Ámen.

GYERŐ DÁVID

Koppándi Botond

Vendégszerető tanúságtétel¹

„Van-e itt valami ennivalótok?” (Lk 24,41)

Kedves Testvéreim, megilletődve állok meg ősi templomokban, amely gyermekkoromban sokszor volt számomra Isten dicsőítésének szent helye. Képzetelemben mindig Reményik Sándorhoz kötöttem, s gyakran szavalgattam, hogy „e templom s iskola között / Futkostam én is egykoron, / S hűtöttem a templom falán / Kigyulladt gyermek-homlokom”. Teológus korunkban tudtuk: ha jó prédikációt akarunk hallani, akkor vasárnaponként hallgassuk meg Kiss Béla bácsit, ha meg a zene szárnyain szeretnénk Istenhez közelebb kerülni, akkor Kovács László Attila orgonamuzsikájáért érdemes ebbe a templomba jönni! Tudom, hogy ez a hagyomány tovább folytatódik, hiszen Adorjáni Dezső püspök urat vendégszónokként hallgathattam Torockószentgyörgyön, ismerem a tehetséges evangélikus teológusokat és segédlelkészeket, és hallottam Horváth Zoltán orgonaművészt is Bachot játszani. De engedjetelek meg egy személyesebb vallomást is: az erdélyi evangélikus lelkiség számomra az oltszakadati gyökerű, áldott emlékezetű Nagyapám, és ezt az örökséget hűen ápoló Édesapám révén vált vonzóvá, akik e gyülekezetben felügyelőkként, gondnokokként tevékenykedtek/tevékenykednek.

A mai alkalommal, az egyetemes imahétre a skót egyházak által javasolt és a különböző keresztény felekezetek által elfogadott téma: az emmausi tanítványok története alapján szeretnénk a tanítványság mibenlétéről, illetve a Jézusról való napenkénti tanúságtétel egyik vetületéről, a vendégszerető befogadásról beszélni.

A történet szerint a tanítványok közül ketten (Kleopás és Simon), a Jeruzsálemtől 11 km-re fekvő Emmaus felé indultak, és éppen azokról az eseményekről beszélgettek, amelyek Jézussal történtek, amikor a Mester melléjük szegődött. Arról érdeklődött, hogy miről beszélgetnek olyan élénken? A két tanítvány, akik nem ismerték fel őt, megütközve mondták, hogy talán ő lehet az egyetlen ember, aki nem tudja, hogy mi történt Jeruzsálemben, majd részletesen elmesélték az elfogadás, a keresztre feszítés, sőt még az üres sír történetét is. Ezt hallván, Jézus

¹ Egyházi beszéd az ökumenikus imahéten, a kolozsvári evangélikus templomban, 2010. január 22-én

balgáknak nevezte őket, és emlékeztette őket arra, ami az Írásokban a Messiásról megjövendöltetett. Amikor megérkeztek Emmausba, a két tanítvány vacsorára hívta a titokzatos „idegent”, aki, amikor az asztalhoz telepedett, kezébe vette a kenyeret, megáldotta, megtörte, és nekik átnyújtotta. A két tanítvány ekkor ismerte fel Jézust, aki ezután eltűnt szemük elől. A tanítványok visszatértek Jeruzsálembe, hogy a többieknek elmeséljék a történeteket. Jézus ott is megjelent a tanítványok között, akik tőle megrettentek. „Békesség nektek!”- kel köszönt nekik arra kérve őket, hogy tapintásukkal bizonyosodjanak meg arról, hogy valóságban ott van közöttük, majd emlékeztette őket nekik mondott szavaira, melyek szerint be kell teljesednie mindannak, „ami meg van írva” róla a Mózes törvényében, a próféták könyvében és a zsoltárokból szenvedéséről és feltámadásáról. Mondanivalóját így fejezte be: *„Ti vagytok erre a tanúk!”*

Lélektanilag tökéletesen érthető a tanítványok zavartsága. A nagypénteki események nyomán erőt vett rajtuk egy olyan „lelki zsibbadtság”, amelynek következtében nem emlékeztek sem Jézus szavaira, sem az ószövetségi messiási jövendölésekre. A két tanítvány lelkiállapotát nagyon érzékletesen rajzolja meg az evangélista: nagyon emberi az, ahogyan elmondják a Jézussal kapcsolatos reményeiket, majd megszólaltatják keserves csalódásukat, amíg a hozzájuk szegődő Jézus kemény szavai „föl nem nyitják szemüket a látásra”! És az is szép, hogy kell a kenyér megtörésének a jelenete ahhoz, hogy felismerjék: Jézus jelent meg nekik! És kell a többi tanítványnak is az emlékeztető szó, hogy megtörténjék az a bizonyágtétel, amely Jézus ajkáról hangzik el, és amely ebben a mondatban csúcsosodik ki: *„Ti vagytok erre a tanúk!”*

Úgy tűnik, hogy az evangélista számára fontos, hogy Jézus még egyszer bizonyoságot tegyen arról, hogy ő a Messiás, és ezért szükség a tanítványokban tudatosítania, hogy ők olyan kincsek birtokosai, amelyeket nem szabad veszni hagyni! Tudatosítani akarta, hogy ők azok a tanítványok, akiknek az örökséget tovább kell vinni, ők azok a tanúk, akiknek a tanítványság jutott életfeladatul! És mindezt azzal tetőzi, hogy (a 49. versben) a figyelmet a majdan bekövetkező csodálatos eseményre, a Szentlélek kitöltetésére irányítja, amely a tanítványságot, a tanúságot isteni, cselekvő erővel ruházta fel.

Számunkra a történet egyértelműen az őskeresztény idők óta máig ható, inspiráló példázat arról, hogy miként tesz Jézus mellettünk tanúbizonyoságot naponta, hogyan lehet felismerni az úton mellénk csatlakozó „idegenben” Jézust, illetve hogyan kell igazi tanítványokként felismerni minden emberben Isten gyermekét. Az emmausi út metaforikusan a tanítványságra eszmélés útja lesz azáltal, hogy a történetben felismerjük a tanítványság/tanúság egy-egy vetületét. Eszerint: tanítványok lehetünk az „élet ünneplésével”, „történetek elmondásá-

val”, a „tanítványság tudatosítása által”, az „ajándékba kapott hit ünneplésével”, „a szenvedésben”, „a Szentíráshoz való hűséggel”, valamint tanítványok/tanúk lehetünk „a remény és a bizalom útján” (Lásd az imahét naponkénti tematikáját!)

Van az emmausi történetnek egy jelentéktelennek tűnő mozzanata, amely azonban különös fontosságot nyer: Amikor Jézus másodszor jelent meg a tanítványok között, akkor, amikor „még mindig nem mertek hinni örömeikben”, mondhatni váratlanul azt kérdezi tőlük: „Van-e itt valami ennivalótok?”. A leírás szerint, a tanítványok meglepődnek, de adnak neki „egy darab sült halat”, amit ő, „a szemük láttára” megevett. A jelenet az ApCsel 10,41 fényében válik jelentőssé, amelyben Péter Kornéliusz házában azt mondja: (Megjelent), „de nem az egész népnek, hanem csak azoknak a tanúknak, akiket előre kiválasztott erre az Isten: minékünk, akik együtt ettünk és ittunk vele, miután feltámadt a halálból”.

A történet nagyon is „jézusi”: megtörténik az, amire már sokszor volt példa: azáltal, hogy Jézus odatelepedik a tanítványai közé közös étkezésre, hirtelen „szerepcsere” történik: a vendég Gazdává, a vendéglátók pedig vendéggé lesznek. Ez történt Zákeus házában, ez történt Mária és Márta otthonában, és valahányszor Jézus vendégként érkezett egy hajlékba.

A történetben a tanítványok befogadták Jézust, vendégszeretetükkel bizonyosságot tettek Jézusról, aki a maga nemében szintén bizonyosságot tett róluk azáltal, hogy tanúknak nevezte őket.

Kedves Testvéreim! A mai ember számára az emmausi történet a tanítványnyá levés példázata, amelyben az iménti jelenet fontos üzenettel bír: a vendégszerető befogadás a tanítványság egyik jele, mely által Jézusról bizonyosságot lehet tenni!

Elvileg olyan vallásos közösségek vagyunk, amelyekben olyan emberek munkálkodnak, akik az Isten- és emberszolgálatra szegődtek el. Egyházakba, egyházközségekbe tömörülve próbálunk „részt venni az evangélium ügyében”. Jobbára vasárnaponként istentiszteleteket tartunk, a hétköznapokban pásztorolunk és tanítunk, egyháztársadalmi szervezeteket hozunk létre, egyleteket, szövetségeket, kulturális műhelyeket működtetünk. Ha „belülről” nézzük magunkat, sokszor úgy tűnik, hogy eredményes munkát végzünk, és van, amivel büszkélkednünk.

De ha kívülről szemléli valaki munkánkat, akkor időnként megszólal a kritika hangja is: belterjes közösségek vagyunk; a hagyomány és a szokás tart össze; istentiszteleteinken kódolt nyelvezetet használunk; hétköznap zárva vannak templomaink; nem vagyunk nyitottak a világ felé; az idegenekkel szemben elutasítóak vagyunk, a vendégszeretetünket nem terjesztjük ki mindenki felé... – És valljuk be: van benne igazság!

Pedig a keresztény egyházak feladatát már régóta ismerjük: Isten ünneplése az istentisztelet keretében („liturgia”), biznyságtétel Istenről és Jézusról a mindennapokban („martüría”), közösségteremtés Istennel és felebarátainkkal („koinónia”), illetve a világ felé megnyilvánuló szeretetszolgálat („diakónia”). Tudjuk, hogy ahol ezek tartósan jelen vannak, ott valódi keresztény közösségről, egyházzal beszélhetünk. Éppen ezért, időnként minden keresztény közösségnek meg kell kérdeznie önmagától: hogy is állunk ezzel?

A történetben az áll, hogy Jézus megkérdezi a tanítványokat: „*van-e itt valami ennivalótok?*”, és a tanítványok egy darab sült halat adnak neki. Testi táplálékot nyújtanak át (tehát megtörténik a *diakónia*), és ez alapot teremt a beszélgetéshez, amelyben közösség jön létre (*koinónia*), majd elhangzik a biznyságtétel Jézus részéről, amely felruhazza a tanítványokat a tanúság feladatával (*martüría*). És ők, a Szentlélek kitöltése után, Isten dicsőítésévé (*liturgia*) formálják a tanítványságot.

Gyak. alk. A történet fényében megvizsgálhatjuk magunkat. Mert naponta megkérdezi tőlünk a világ, a szó szoros és képletes értelmében is, hogy „*van-e valami ennivalótok?*” A kérdést nem lehet megkerülni, erre nekünk naponta választ kell adni! Sokszor testi táplálékot kell adnunk, mert egyre több az éhes ember. De sokszor lelki és szellemi táplálékot kell nyújtani a hozzánk betérő „idegennek”. Ezért nem mindegy, hogy templomainkban ihletett-e a prédikáció, szépen szól-e az orgona, pontos időben húzza-e a deket a harangozó, nyílt-e a hívek tekintete, érződik-e a közösségben a szeretet, és tárva-nyitva-e a szívünk a betérők előtt?

Nekünk naponta kell biznyságot tennünk Jézusról és tanítványi mivoltunkról azért, hogy felebaráti szeretettel viszonyulunk mindazokhoz, akik a „*van-e itt valami ennivalótok?*”- kérdéssel betérnek gyülekezeteinkbe. Úgy, hogy vendégszeretetünk láttán, a mindenkori „idegen” Jézussal együtt mondja: „*Mert éheztem, és ennem adtatok, szomjaztam, és innom adtatok, jövevény voltam, és befogadtatok, mezítelen voltam, és felruháztatok, beteg voltam, és meglátogattatok, börtönben voltam, és eljöttetek hozzám.*” (Mt 25,35-36) És talán a *mikor?* kérdésünkre, Jézus – biznyságtévően! – így válaszol: „*Bizony, mondom néktek, amikor megtettétek ezeket akárcsak eggyel is a legkisebb atyámfiai közül, velem tettétek meg.*” (Mt 25,40)

Bef. Ezzel akár be is fejezhetném mondandómat, de motoszkál bennem a kérdés: melyik közösségben fog megmaradni „az idegen”?

Valószínűleg ott, ahol a legjobban fogadják! Ahol enni adunk neki, ahol lelkipozozzuk, ahol szellemi kincsekkel gazdagítjuk, ahol szeretetközösséget ta-

pasztal, ahol vendégszeretetünkkel bizonytságot teszünk arról, hogy Jézus tanítványai vagyunk.

A Károli Gáspár fordította Bibliában (és csak ott!) a „van-e itt valami enivalótok?” kérdésre a teljes válasz így hangzik: „Erre adtak neki egy darab sült halat, és *valami lépesmézet*.” Meggyőződése, hogy aki ezt a „lépesmézet”, ezt az „ínyencséget”, ezt a „szellemi csemegét”, a „valami pluszt” tudja a betérő „idegennek” biztosítani, az kapja azt az isteni feladatot, hogy a betérőnek gondját viselje! Vagy: „politikailag kevésbé korrektül” fogalmazva: Ez dönti el, hogy „az idegen” a Főteret, a Kossuth Lajos utca sarkát, közepét, a Magyar utca elejét, vagy valamely modern „imaházat” választja otthonául!

Isten áldja meg egyházainkat és egyházközöségeinket, és ihlessen bennünket arra, hogy befogadó közösségekként tudjunk tanítványi mivoltunkról naponként bizonytságot tenni! Nyissuk meg templomainkat az emberek előtt, tárjuk ki szívünket, kovácsoljunk olyan gyülekezeti közösségeket, ahová az élet viharai-ban megfáradt vándorok bármikor szívesen betérnek, mert tudják, hogy ott teszi, lelki és szellemi táplálékot fognak kapni, Jézusról a befogadó vendégszeretet által bizonytságot tevő emberektől! Ámen.

Pálfi Dénes

„Mi közöm hozzád, Jézus?”

„[Jézus és a tanítványok] elmentek a tenger túlsó partjára, a gadaraiak földjére. Amikor kiszállt a hajóból, egyszer csak szembejött vele a sírboltok közül egy tisztátalan lélektől megszállott ember, akinek a sírboltokban volt a lakása, és akit már láncsal sem tudott megkötözni senki. Mert már sokszor meg volt kötözve bilincsekkel és láncokkal, de szétszaggatta a láncokat, a bilincseket pedig összetörte, úgyhogy senki sem tudta megfékezni. Éjjel-nappal mindig a sírokban és a hegyek között tartózkodott, kiáltozott és követ vadosta magát. Amikor távolról meglátta Jézust, odafutott, leborult előtte, és hangosan felkiáltott: »Mi közöm hozzád, Jézus, a magasságos Isten Fia? Az Istenre kényszerítelek, ne gyötörj engem!« Jézus ugyanis ezt mondta neki: »Menj ki, tisztátalan lélek, ebből az emberből!« És megkérdezte tőle: »Mi a neved?« Az így felelt:

»Légió a nevem, mert sokan vagyunk.« És nagyon kérte, hogy ne űzze el őket arról a vidékről. Ott a hegyoldalba volt egy nagy legegésző disznónyáj, ezért a tisztátalan lelkek azt kérték tőle: »Küldj minket a disznókba, hadd menjünk beléjük!« Megengedte nekik, a tisztátalan lelkek pedig kijöttek, és a disznókba költöztek; mire a nyáj, mintegy kétezer állat, a meredekről a tengerbe rohant, és belefutott a vízbe. Akik pedig legeltették, elfutottak, és elvitték a hírt a városba és a környező településekre. Erre kijöttek az emberek, hogy lássák, mi történt. Amikor Jézus közelébe értek és látták, hogy a megszállott, akiben a légió volt, felöltözve ül és eszénél van, félelem fogta el őket. Akik látták, elmondták nekik: hogyan történt a dolog a megszállottal és a disznókkal. Ekkor kérni kezdték Jézust, hogy távozzék el a határukból. Amikor azután beszállt a hajóba, kérte őt az előbb még megszállott ember, hogy mellette maradhasson. Ő azonban nem engedte meg neki ezt, hanem így szólt hozzá: »Menj haza a tiedhez, és vidd híruil nekik, milyen nagy dolgot tett az Űr veled és hogyan könyörült meg rajtad.« Az pedig elment, és hirdetni kezdte a Tízvárosban, hogy milyen nagy jót tett vele Jézus, amin azután mindenki csodálkozott.»

(Mk 5,1–20)

A felolvasott bibliai részben Jézus egy tisztátalan lélektől megszállott emberrel találkozik a gadaraiak földjén. Lukács evangéliuma e történet kapcsán egyenesen ördögöktől megszállott emberről beszél.

Ahhoz, hogy megértsük a csodaként leírt történetet, próbáljuk megközelíteni azt – unitárius felfogásunk szemszögéből.

Először is: mi, unitáriusok nem hiszünk a tisztátalan lelkekben, ördögökben, következőképpen ezektől „megszállott” emberek sem léteznek – hitünk szerint. Meggyőződésünk, hogy az ember maga lehet „ördög”, és lehet „angyal” is, mint ahogy a Föld lehet „pokol” és lehet „menny” is, az „ördöggént” vagy „angyalként” élő ember megnyilvánulásai függvényében. Mindezt – természetesen – átvitt értelemben, jelképesen állítjuk és valljuk.

A tisztátalan lélektől megszállottnak nevezett ember, az elmondottak alapján, lelkileg beteg ember volt, s beteges állapotához nagymértékben hozzájárult az emberek zaklatása, gúnyolódása, őt menekülésre hajszólo magatartása, a láncok és bilincsek, amelyekkel őt kínozza, megalázva, gyakran megkötözték. Ebben az emberben tehát gyógyítható lelki betegségben szenvedő embert látunk, aki hallott már Jézusról, hisz a nevéen szólítja, s tudhatta róla, hogy Jézus őt nem

megkötözni, rabságra vetni jön, hanem megszabadítani betegségéből, lelke bilincseiből. Kezdetben mégis bizalmatlan hozzá, s ez nem is csoda, hisz addigi üldöztetései, szenvedései mindenki iránt bizalmatlanná tették. Ezért, bár leborul Jézus előtt, így kiált fel: „Mi közöm hozzád, Jézus, a magasságos Isten Fia? Az Istenre kényszerítelek, ne kínozz engem!”

Ebből is látszik, hogy nem hisz az emberekben, még Jézusban sem. Mindenki az őt zaklató, üldöző, bántani és megalázní, kínozni akaró embert látja, egyedül Istenben reménykedik, s hiszi, hogy Istennel, Istenre hivatkozva Jézust, „a magasságos Isten Fiát” az iránta tanúsított *emberséges* magatartásra „kényszerítheti”.

Jézust azonban erre nem kell kényszeríteni. Ő most sem bilincsekkel, láncokkal tűnik fel az evangéliumi „színpadon”, hanem a szeretet felszabadító erejével. Nem azért jön, hogy kínozzon, hanem, hogy „szabadon bocsássa a megkínzottakat”, s számukra is „hirdesse az Úr kedves esztendejét” (Lk 4,18–19), gyógyító és szabadító szeretetét! Mi, unitáriusok ezzel magyarázzuk a beteg ember gyógyulását és szabadulását, s nem a sokak által ördögűzőnek hitt isteni hatalomnak, amely más vallásfelekezetek hite szerint Jézus tulajdonsága is volt. A disznónyáj sem a „bele költözött” ördögöktől vadult meg és rohant a tengerbe, hanem – feltehetőleg – a jézusi szeretet hatására „megszelídülő”, „meggyógyuló” ember szokatlan látványától csodálkozó és megrettent pásztorok kiáltozása okozta pusztulását.

Jézus, mint mindig, most sem várja a köszönetet és az elismerést szeretetéért, hanem azzal küldi el a gyógyult embert, hogy azt az Istent hirdesse, akinek szabadulását, gyógyulását köszönheti. A meggyógyult azonban *Jézus* csodatettéről beszél, s lehet, hogy emiatt is lett ez a történet csodássá, természetfelettivé az azt szájról szájra adók ajkán, amíg le nem jegyezték az evangéliumokban. Meglehet, kevesen fogadják el az általam elmondottakat, de – meggyőződésem szerint – ez a történet unitárius, valóságizű, ésszerű értelmezése.

Persze sokkal könnyebb a Szentírást szó szerint elfogadni, mint értelmesen és valószerűen magyarázva, a hit lámpásával a sorok között is olvasni, s az észszel egyező igazságra fényt deríteni. Sokan egyenesen szentségtörőknek nevezik az értelem fényével kutatókat, míg maguk a Bibliára, Jézusra, Istenre hivatkozva sötétségben tartják lelki bilincseiktől, láncoktól szabadulni vágyó testvéreiket. A 21. század elején, nem messze tőlünk, fényes kupolájú, de belül sötét kolostorokban folyik az ördögűzés, a szellem butítása, a lélek megbilincselése, olyan cselekmények, amelyekhez az igazi Jézusnak semmi köze nincs, mert ő nem ezt tanította és cselekedte; élete viszont a szabadító szeretet bizonyosága volt. Mégis az ilyenek magukat nevezik igaz követőinek, keresztényeknek, mindenki más

„ördögtől megszállott”, s csak általuk nyerheti el szabadulását! Az így hívők nem tudják, hogy maga Jézus is egy jó értelemben vett „megszállott” volt. Megszállotta a hitnek, a szeretetnek, a jóságnak, a békességnek, s „megszállottságában” elment életének mindezekért való feláldozásáig. S akik követték őt a vértanúsáig, örök időkre igazolva Jézushoz való közüket, tartozásukat, mind hozzá hasonló „megszállottak” voltak.

„Mi közöm hozzád, Jézus, a magasságos Isten Fia? Az Istenre kényszerítelek, ne kínozz engem!” – sokan kérdezik, mondják ezt, akiknek – bár keresztények – alig van közük Jézushoz. Akiknek a Hozzá való tartozás, a Vele való közösség „kínzás”, mert megszállottjai szenvedélyeiknek, a pénznek, a hatalomnak, a világ „ördögi” erőinek, megszállottjai, rabjai gyarlóságuknak, önzésüknek, irigységüknek, gyűlöletüknek és haragjuknak.

A Jézussal való közösségre hívják őket is a harangok alkalomról alkalomra, de az üzlet, a szenvedély, a gőg és beképzeltség megbilincselő „ördögei” távol tartják őket Tőle. Erre hívja őket a szerető embertárs, de ők a gyűlölet, a maguknak-valóság, az önzés és irigység megszállottjaiként nem értik a hívó szót! A Jézussal való közösségre hívja őket Isten, de a hitetlenség és erkölcstelenség láncai meggátolják e közösséghez tartozásukban, s nagyobb kín számukra letépni ezeket a láncokat, mint élni velük!

Hiszem, hogy mi, akik ma is itt vagyunk, nem tartozunk az említettek közé. Nekünk tudnunk kell, hogy az ember kovácsolta, szemmel látható láncokat, bilincseket letéphetjük magunkról és egymásról, de a lélek láthatatlan láncait, bilincseit csak Jézus segítségével, csak jézusi módon, az ő szabadító szeretete erejével élve rázhatjuk le, törhetjük össze. Tudnunk kell, hogy balgaság ezt kérdezni: „Mi közöm hozzád, Jézus?” – mert ha Vele közünk, közösségünk van, akkor szabadságunk, gyógyulásunk, életünk van mindenkor. Ámen.

KÖNYVSZEMLE

Kovács Sándor: *Unitárius egyháztörténet*. Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2009. 208 l.

Az egyetemi kurzusok közzétételének az utóbbi száz esztendőben többféle hagyománya alakult ki. Eleinte a diákok készítettek jegyzeteket a professzor előadásain, azokat szép kézírással letisztázták, s kezdetleges eszközökkel (pl. litografálva) sokszorosították. Nem egy esetben a professzor is átnevezte a szöveget, elvégezte a szükséges javításokat, s áldását adta a jegyzet közrebocsátására. Számos tudományágnak az első magyar nyelvű összefoglalása éppen egyetemi kurzusból nőtt ki. Hiszen a professzor feladatul kaphatta egy-egy tárgy előadását, amelynek még nem volt magyar nyelvű szakkönyve. Így a külföldi irodalom felhasználásával megírta kurzusát, s idővel könyvvé bővítette, nyomtatásban is közzétette. Még nehezebb feladat hárult a tanárra, ha olyan tárgyat kellett előadnia, amelynek nemzeti jellege miatt legfeljebb résztanulmányokat, s külföldi mintákat vehetett igénybe. A magyar nyelvészet legtöbb diszciplínájának első szakkönyvei például épp egyetemi kurzusokból nőttek ki. Ezek a művek rendszerint jóval túlhaladták a „kurzus” kereteit, de tankönyvül is szolgáltak. Az 1950-es évektől a kurzus-írás, publikálás ugyan a

professzorok kötelességei közé számított, de ennek útja meglehetősen nehézkesé vált. A szöveget tanszéki gyűléseken kellett megvitatni, jóváhagyni, s csak azután lehetett sokszorosítani az egyetemi műhelyben. Ha nyomtatásra került a szöveg, akkor az állami cenzúra jóváhagyására is szükség volt. Így is születtek olyan jegyzetek, amelyek évtizedeken át alapszövegnek számítottak, több kiadást megértek, végül rangos kiadónál szakkönyvként kerültek sajtó alá. A kurzusok közzétételének egyik veszélye, hogy – ritka kivétellel – pár év alatt egyes megállapításaik elavulnak, s a professzor előadásában hiába mutat rá a változásokra, a diákok még évekig a régi, rögzített szöveg tenyeihez ragaszkodnak.

A kolozsvári teológiákon, utóbb a Protestáns Teológiai Intézetben – a diákok kis száma miatt – nem jelentett különösebb gondot a kurzusok sokszorosítása. Ha egyszer legépelték őket, generációk sorának szolgálták alapszövegül. Újabban pedig a fénymásolás sokban megkönnyíti mind a diákok, mind pedig a tanárok munkáját. Mégis jelentős lépés, hogy a Kolozsvári Magyar Egyetemi Intézet támogatásával lehetővé vált a fontosabb, kikristá-

lyosodott kurzusok nyomtatásban való közzététele. Mikor egy tanár sajtó alá bocsátja előadásai szövegét, már nemcsak tanítványai szűk körére gondol, hanem tanártársaira, a szakemberek és érdeklődők szélesebb köreire is. A kurzusnak meg kell érnie a közzétételhez. Az általános ismeretek, igazságok mellett az előadó-szerző egyéni érdeklődését, eredményeit is tükröznie kell. Mert a felsőoktatásban a tanár nemcsak közvetít, hanem kutat is, tudományos munkát végez. A teológián jóformán minden tanár a maga külön műhelyében dolgozik: személyes érdeklődése, esetleg egyháza elvárása határozza meg kutatási tárgyát.

Kovács Sándort egyháza felelőségteljes munkakörbe hívta el: az egyháztörténet kutatására és tanítására. Miután évtizedeken át e témakörben alig születtek eredmények, s mifelénk egyáltalán nem folyt műhelymunka, neki az egyház levéltárossával, Molnár Lehellet összefogva sikerült megindítani a levéltár és könyvtár kincseinek feldolgozását, közzétételét. Közös munkájuk eredménye a 2001-ben megindított, s már 5. kötetéhez érkezett *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* sorozat. De a *Keresztény Magvető*ben, több szakfolyóiratban és emlékkönyvben is értékes tanulmányokat tettek közzé. Remélhetően kialakul körülöttük az erdélyi unitárius egyháztörténeti iskola.

2009 tavaszán Kovács Sándor *Unitárius egyháztörténet* címen tett

közzé egy kötetet, amely kiadóját is tekintve nyilván a teológiai oktatást hivatott szolgálni. Beköszöntő soraiban hangsúlyozza: „Nem az Unitárius Egyház 450 éves történetének megírására vállalkoztunk, hanem világi és lelkes(z)jelölt) Olvasóinkat e páratlanul gazdag és szövevényes útvesztőben eligazítani.” Néhol azonban – például a peregrináció bemutatásával – bővítette az eddigi feldolgozások témakörét. Ezek szerint az eddig írt, Simó János, Ferencz József, Vári Albert, Gál Kelemen, Erdő János, Kedei Mózes tollából származó egyháztörténeti művek eredményeinek a mai szempontú tömör összefoglalására számíthat az Olvasó. A kötet tartalmaz még egy *Havi évfordulós naptár* és egy *Szöveggyűjtemény* című fejezetet is.

A tulajdonképpeni egyháztörténet hét fejezetre oszlik, e fejezetek aztán négy-öt alfejezetet foglalnak magukba, néhol még az alfejezetek is tovább osztoznak.

Az első fejezet az unitárius reformáció előzményeit mutatja be, s ezen belül Miguel Serveto (Szervét Mihály) életpályáját. A kis vérkör felismerésével is hírnevet szerzett orvos-teológust és nyomdászt „eretnek” tanai miatt Kálvin utasítására, a genfi tanács ítélete alapján 1553-ban könyveivel együtt megégették. Szervét a Szentháromság dogmáját kérdőjelezte meg, s „érvrendszere az 1560-as években meghatározóan fontos volt az erdélyi unitáriusok ideológiájában. Dávid Ferenc és

Biandrata az unitárius reformáció kezdeti szakaszában Serveto rendszerére építettek” – olvashatjuk a kötetben. A második fejezet – logikusan – Dávid Ferenc személye és tanai köré épül, s feldolgozza azt a roppant gazdag anyagot, amely a nagy magyar reformátorról állt össze Jakab Elek monográfiájától kezdve Balázs Mihály elemzéseiig. Rámutat, meddig jutott el Dávid Ferenc, s mit vallottak kortársai, követői. Itt pár sorban Heltai Gáspárról, Bogáti Fazakas Miklósról és Karádi Pálról is szó esik. Külön alfejezet illeti meg viszont az unitárius fejedelmet, János Zsigmondot. Szép jellemzését érdemes idézni:

„Nem célunk »a nagyszerű ifjút« szentté avatni, de érdemeit sem hallgathatjuk el. A középtermetű, szőke, vékonycsontú fiatalember szenvedélyes könyvbarát volt, nyolc nyelven beszélt, kiválóan lovagolt, és rajongott a muzsikáért. Maga is neves orgonista és lantos hírében állt. Minden, amit felróhatunk: nem vitéznek nevelték.” S persze, egyháztörténeti szempontból legnagyobb érdeme, hogy hozzájárult az unitárius egyház törvényesítéséhez. Egy rövid alfejezet a fejedelem halálától a századfordulóig következő évtizedeket tekinti át: a Báthoriak korát, Hunyadi Demeter és Enyedi György püspökségét.

A harmadik fejezet meglehetősen nagy időszakot ölel fel: *Az Unitárius Egyház a református fejedelmek alatt (1605–1690)*. Kiindulópontja: miként

vezetett a zsidózás vádja a dogmatikai korlátot felállító 1638-as dési egyezséghez. A szerző rámutat, hogy a komplánáció elfogadásával „a hagyományos unitárius egyháztörténetírás megállapításaival ellentétben, nem szűnt meg az Unitárius Egyház dogmatikai útkeresése”, csak épp az ilyen vonatkozású írásokat nem lehetett kinyomtatni. Itt esik szó a lengyel menekültekről és a külföldi akadémiák látogatásáról. A peregrináció közel másfél százados korszaka jócskán átnyúlik a következő fejezet időszakába. S a levelei segítségével példaként megidézett peregrinus nem más, mint Lázár István, a későbbi püspök.

A nyemedik fejezet az unitáriusok Habsburg-fennhatóság alatti jó másfél századát (1690–1848) igyekszik áttekinteni. A megtorlások, templom- és iskolaelvételek, a hívek elhódítása nehéz helyzetbe sodorták az egyházat. De akadtak kitűnő vezetők és szervezők – mint Szentábrahám Lombárd Mihály püspök –, akik átmentették az unitarizmust a megpróbáltatásokon, s krónikások – mint Kénosi Tözsér János és Uzoni Fosztó István –, akik történeti munkákba foglalták a régebbi és újabb eseményeket. Míg aztán az 1781-es Türelmi rendelet újabb fellélegzéshez juttatta a felekezetet. Ez Lázár István püspök kora. Ekkor már – főgondnokok révén – a világi elem is bekapcsolódik az egyház irányításába. S megjelennek a jötevők, mint Suki László és Augusztinovics Pál. E korszak kiemel-

kedő alakja, a reformkor unitárius főszereplője azonban Bölöni Farkas Sándor, az észak-amerikai utazó.

Az ötödik fejezet újabb nagy lépése a forradalom leverésétől az első világháború végéig terjed. Ez is legalább három alfejezetre osztható: a kiegyezés és a századforduló lehetnének a határkövek. A tanügyben kétségtelenül az Organisationsentwurf bevezetése hoz friss szelet és nagy megpróbáltatásokat. A hosszú időszakot néhány főszereplő és esemény megidézésével hozza közel Kovács Sándor. Az egyik életpályát az elmagyarosodó angol Paget János szolgáltatja, a másikat a „vadrózsákat” gyűjtő és angol-amerikai kapcsolatokat építő püspök, Kriza János. A nagy esemény az 1879-es Dávid Ferenc-évforduló ünnepe volt Székelykeresztúron, ahol elmaradt Jakab Elek Dávidmonográfiájának méltó bemutatója, s emiatt a jeles történész méltán háborgott. E korszakban bontakozott ki az egyház legnagyobb jótevőjének, Berde Mózsának legendás életpályája is.

Az eddigi fejezetek az egyháztörténet-írás egy – újnak nevezhető – módszerét példázzák: a szerző rövid fejezetekben jelzi a legfontosabb események alakulását, majd kiemeli a korszakból néhány korjellemző személyt – mondhatjuk Ralph Waldo Emersonnal: reprezentatív egyéniséget –, s az ő pályájukon át ismerteti meg a korszakkal, a felmerülő kérdésekkel, a pályaalakítás lehetőségeivel. Így elkerüli az akadémikus történetírás buktatóit: a túl sok

adat felsorolását, a rideg megállapításokat vagy polémiák ismertetését. Pár esetben lehetne azon vitatkozni, ki is az igazán reprezentatív személyisége egy-egy korszaknak, vagy kit illetne még meg ez a cím. Csak sajnálhatjuk, hogy a hatodik fejezet nem követi ezt a módszert, pedig milyen jól fel lehetett volna fűzni mondjuk a Boros György – Kiss Elek – Erdő János vonulatra, esetleg melléjük társítva egy-két főgondnokot.

A hatodik fejezet *A kisebbségi lét áldásai* címet viseli, s az Olvasóban kétely merül fel: nem kellene-e vajon idézőjelbe tenni az utolsó szót. Avagy tényleg van pozitív hozadéka is a kisebbségi létnek – miként László Dezső ennek ajándékairól írt? A bevezető részben felsorolt adatok inkább a negatív következményekre utalnak. Itt találjuk meg a 109 egyházközség és 8 egyházkör felsorolását, az újrainduló vagy ezután létesülő felekezeti társaságok, kiadvány-sorozatok jegyzékét. Pár sorban a bécsi döntést követő négy esztendő megosztottságáról is olvashatunk. A továbbiakban három alfejezet a budapesti templomépítésről, a Duna-Tisza menti egyházkör megalakulásáról, valamint a Magyarországi Unitárius Egyház létrejöttéről szól. Ez a tömb tulajdonképpen a kiegyezéstől eredezteti az eseményeket, s az 1930-as évekig részletezi. Talán az ötödik fejezet után, önálló fejezetként lehetett volna iktatni. A két világháború közti erdélyi viszonyokat a szerző egy tanulmányával

akarja érzékeltetni. Ez Boros György püspök lemondatásáról szól. A dolgozatról csak elismeréssel írhatunk. Valóban hasznos az egyháztörténetnek ezt a momentumát tisztázni, hiszen évekig lázban tartotta az egyház közvéleményét. Ilyen részletességgel azonban nem egy általános egyháztörténetben a helye. A kommunista diktatúra korát, az 1956-os magyar forradalom következményeit és az 1989 óta történeteket tömör alfejezetek összegzik. A lelkész-képzés története a lehető legtömörebb – megért volna egy önálló fejezetet.

A hetedik fejezet az unitárius egyházi irodalom összefoglalása: tulajdonképpen megszüvegezett könyvészet. Tartalmazza a 20. században megjelent folyóiratok tömör bemutatását, továbbá témakörönként a szakirodalmat: gyakorlati teológia, bibliateológia, rendszeres teológia, egyháztörténet, népnevelő, ifjúsági és gyülekezeti kiadványok. Záró megállapítását fenntartás nélkül elfogadhatjuk: „Meggyőződésünk, hogy az Unitárius Egyház – számarányához viszonyítva – méltán képviselte-képviseli az erdélyi vallásos irodalmat.”

A *Havi évfordulós naptár* bizonyára az évenkénti falinaptárak adattárának összeállításánál született. Kis életrajzi lexikont pótol, hiszen 155 kiemelkedő unitárius személyiségnek közli a születési és/vagy halálzási időpontját, s megnevezi fő tevékenységi területét, tisztségeit. A kötetvégi névmutató segít használatában.

A könyv harmadik nagy egysége a *Szöveggyűjtemény*. Itt tizenhárom, 1579 és 1936 között keletkezett szöveget olvashatunk. Ezek kiegészítik, mintegy illusztrálják az egyháztörténeti részt. A teológus-hallgatóknak ugyanakkor szemináriumi feldolgozásra, megvitatásra adnak lehetőséget.

Az első három szöveg Kénosi Tőzsér János és Uzoni Fosztó István egyháztörténete Márkos Albert-féle fordításának 2005-ben közzétett első kötetéből származik: az unitárius papok 1579. július 2-i négyteteles hitvallása; az 1569-ben Gyulafehérváron kiadott *De regno Christi...* (Krisztus országáról) című kötet János Zsigmondnak szóló ajánlása; Karádi Pál 1579. november 9-ről a kolozsvári unitárius papoknak címzett levele Dávid Ferenc elárultatásával kapcsolatban. Ezek, valamint a következő két tétel (Lelio Sozzini rövid magyarázata János első fejezetéhez 1568-ból és az 1570 körül keletkezett Debreceni disputa harmadik jelenete) a Dávid Ferenc korának útkeresésébe, felekezeti küzdelmeibe, vitáiba engednek betekintést. Enyedi György és Csanádi Pál egyházuk hitelveit magyarázzák. A kolozsvári konzisztórium 1701-ben cirkalmasan megköszöni a németalföldi „atyafiaknak” a küldött támogatást. Tanulságos az Egyházi Képviselőtanács megszervezésére kidolgozott javaslat 1709-ből. Nemkülönből Lázár István 1773-ban Amsterdamból küldött levele Agh István püspökhöz.

Ezeket részben most olvashatjuk először szakszerű átírásban. Kár, hogy a magyarral minduntalan keveredő latin mondatok, kifejezések fordítását nem sikerült mellékelni. Orbán Balázs levele Ferencz József püspökké választása érdekében már a 19. századba vezet el, Árkosi Tamás sinfalvi lelkész bizalmas levele pedig a 20. századi eseményeket világítja meg. Ezt a szöveggyűjteményt az elkövetkezőkben érdemes volna tovább gazdagítani, s idővel kikerekedne egy új kötet: egyháztörténet korabeli szövegek tükrében.

A közel másfél száz címet felsorakoztató bibliográfia az egész újabb unitárius egyházi vonatkozású irodalmat átfogja, a további kutatásokhoz kiindulási eszközként szolgálhat.

Kovács Sándor könyvét bizonyos nyelvi frissesség jellemzi. Megállapításait néha sarkítja, frappánsá teszi. Az életrajzok előadásakor már-már mesél, novellisztikusan fogalmaz. Úgyhogy a kötetet nemcsak a teológiai hallgatóknak, lelkészeknek, hanem a szélesebb közönségnek is bátran ajánlhatjuk: fog érdekes fejezeteket találni benne. A szerzőnek csak azt kívánhatjuk, hogy lépjen tovább e kötet harmas útján: írjon egy egyéni szemponttól vezérelt teljes egyháztörténetet, készítsen hozzá egy kötetnyi szöveggyűjteményt, s az apró adatokat majd – tanítványait is bevonva – dolgozza fel egy unitárius egyháztörténeti lexikonban.

Gaal György

Szóra bírva. Kozma Zsolttal beszélget Tunyogi Lehel. Exit Kiadó. Kolozsvár, 2009. 313 oldal

Az utóbbi idők nagy olvasmány-élménye volt számomra a Kozma Zsolt lelkészt, nyugalmazott teológiai professzort megszólaltató könyv. Tunyogi Lehel magyarfodorházi református lelkész vállalkozott arra a sokak szerint lehetetlen feladatra, hogy „szóra bírja” a szerény, introvertált, a magamutogató szerepléseket mindig is kerülő, köztiszteltben álló tanár urat. A szerző (bár lehet, hogy e könyv esetében helyesebb szerzőkről beszélni!) olyan „triptichon-témájú beszélgetés-könyv” megírására törekedett, amely az „Ige-szolgálat-egyház” hármasság szem-

szögéből próbál betekintést adni egy (valójában két!), a népe és egyháza mellett elkötelezett ember gondolatvilágába és munkásságába, és mindezt lehetőleg úgy, hogy a beszélgetés személyes hangvétele – a „la noblesse oblige” okán – maradjon mindvégig hű a személyeskedés-mentesség elvéhez.

A *Szóra bírva* az Exit Kiadó „Teológiai Praxis” sorozatában kiadott ötödik könyv. A kiadó a gyakorlati teológia tárgykörébe tartozó szakkönyveket fordíttat le és tesz hozzáférhetővé lelkészek, teológusok és világi érdeklődők számára. A könyv folytatása annak

a sorozatnak, amely Edwin H. Friedman *Nemzedékről nemzedékre* című, a rendszerelméletéről szóló könyvének lefordításával kezdődött, és amelyet Hanneke Meulin-Korf és Aat van Rhijn *A harmadik – akivel nem számoltak* címen a kontextuális pasztorációról szóló kötete, illetve Marius van Leeuwen *Ünnepről ünnepre. A keresztyén ünnepek története és lényege* címet viselő, liturgiával foglalkozó könyve követett – és amelyek a maguk nemében mind hiánypótló művek. (Tunyogi Lehel *The Life and Work of István Kecskeméthy Csapó. A hungarian Theologian and Biblical Scholar in Transylvania* című munkája kissé eltér ettől a vonaltól.)

A *Szóra bírva* öt részre tagolódik. Az első részben Tunyogi bevezetőjét olvashatjuk, amelyet *Szavakba hullatott eleven idő* címen jegyez, és amelyben a kötet születésének körülményeit írja le. A második rész Kozma Zsoltnak a „beszédes könyv” kapcsán érzett, nagyon emberi értékelését tartalmazza...*És papírra írva* címmel. „Elég-e ez a néhány oldal, hogy majd a fiak bepillantsanak az atyák intimitásába?” – kérdi, és reméli, hogy ez nem egy „amolyan kirakat-önéletrajz”, hanem tudatosítása annak, hogy „örökölt bűnök és megtanult erények gyurmája vagyok az (újja)Alkotó kezében”, és hogy a kötetben elhangzó vallomások értékelését majd „az időtlen és mégis Mindenkori Számonkérő” fogja megtenni. A harmadik részben olvasható a be-

szélgetés a *Mester és tanítványa* között, a negyedik rész a *Kozma Zsolt teológiai tanár irodalmi munkásságának könyvészete 1960-tól* címet viseli, amely 290 megírt, és 196 nyomtatásban megjelent tanulmányt (!) sorol fel akkurátus pontossággal. Az ötödik rész, *Képek, emlékek* címmel Kozma Zsoltot férji, apai, lelkészi, tanári, előadói és magánemberi voltában mutatja be.

A könyv életrajzi visszaemlékezéseit olvasva érdekes életpálya rajzolódik ki előttünk: Kozma Zsolt 1935-ben született Árpáston, lelkészi családban. A zilahi Wesselényi Kollégiumban tanult, majd a család Kolozsvárra költözött. 1951-ben az Ifjúsági Kommunistaellenes Szervezet tagjaként egy röpcédulázás miatt – Bustya Dezsővel, Veress Zoltánnal, Bodor Ádámmal, Asztalos Lajossal és Palocsay Zsigmonddal együtt – három év börtönbüntetésre ítélték. 1954-ben szabadult. Még abban az évben beiratkozott a Teológiára – hivatástudata a Duna-deltában érlelődött –, 1958-ban szerzett diplomát. Két évig segédlelkész volt a Kolozsvár-belvárosi egyházközségben, majd egy „kufferrel” Magyarorszátra került lelkésznek. Öt hónap után elvittek katonának, majd hét hónap után visszakerült gyülekezetébe, ahol 1976-ig szolgált. „Lelkipásztorrá a magyar-szováti gyülekezet nevelt” – mondja. 1974-től két évig óraadó tanár, majd 1976-tól 2004-ig a Protestáns Teológiai Intézet mindenki által nagyrabecsült professzora volt.

Az életrajzi adatokon túl, a kötet lapjain megszólal a mély hivatástudattal rendelkező ember. Olvashatunk lelkes és edesapjáról, aki állandóan tanult, és akinek magatartása azt sugallta: a lelkeszség a teológiával való foglalkozást is jelenti. „Olyan közegben éltem, amelyben a teológia mint tudomány, és a lelkeszség mint a teológiának a gyakorlata edesapám személyében már adott volt” – vallja Kozma Zsolt, és ebből már sejthetjük, honnan örökölte a tudományosság iránti szenvedélyét. Beszél a Teológián őt ért hatásokról, Nagy András, Juhász István és hasonló felkészültségű professzorokról, akik a 20. századi lelkeszképzésben jeleskedtek, akiktől szigorúságot, fegyelmet és „szakmát” tanult. Beszél az előadott tárgyairól: a héberről, görögről, katekétikáról, homiletikáról, liturgikáról, státútumról, exegézisről, sőt még az énekről is – „Nem polihisztor vagyok, hanem dilettáns” – mondja jellegzetes öniróniájával, de aztán később finomít ezen, mondván: „azért nem lettem sohasem egy szakon belül igazi tudós, mert mindenben arra törekedtem, hogy az egyház számára használható adjak.” Olvashatunk a tanárság kulisz-szatitkairól, a készülésekről, az órán és az órákon kívüli történeésekről, a tanárság „emberi oldalairól”, a diákokkal való viszonyáról – és teszi mindezt azal az alázattal, amellyel munkájához is hozzáállt. És bepillantást nyerhetünk olyan „részletkérdésekbe”, hogy mi az *ars exegeticája*, mi is az a „palló-elmé-

let”, amely az exegézis és a homiletika viszonyát fejti ki. Elmondja, milyen a prédikációírás műhelymunkája, miként kell rátalálni a bibliai textusra, és hogy kell elérni, hogy az „belénk bújjon”, és prédikációt „csiholjon” „ott legbelül”, a homiletika szabályai szerint. Olvasunk a lapszerkesztés örömeiről és nehézségeiről, a szolgálat áldásairól és buktatóiról egyaránt. Kozma Zsolt véleményt formál a lelkeszképzés múltjáról és jelenéről, és kifejti, hogy az oktatás gyakorlatias jellegét kellené megerősíteni. Hangsúlyozza a principálisok nevelői szerepét, amellyel a segédlekkészeiket fölkészíthetnék az önálló gyülekezeti szolgálatra, akik a „Fiam, read ez vár!” kissé riasztó realizmusa mellett azt is meghallanák, hogy „a gyülekezet nem idegen közeg, hanem Isten nagy családja”, ahol „a lelkeszt szeretni fogják”. Öröm olvasni azokat a részeket, amelyekben a liturgikus reform szükségességéről beszél, és ahol szerinte vissza lehetne nyúlni az ógyházi liturgiához, és onnan lehetne áthozni olyan elemeket, amelyek a gyülekezeti tagoknak az istentiszteletbe való jobb bevonását eredményeznék.

Kozma Zsolt véleménye nem szükkölködik az egyenes beszédű egyházkritikában sem. Nem az egyház ellen, hanem az egyházért szól; „amikor Jeremiás ostorozta a népet, az az ő hátán is csattant, és neki jobban fáj, mint a népnek” – mondja. Ellenzékinek nevezi magát, „óvatos duhajnak”, aki jobbító szándékkal bírál, és mindig úgy, hogy

a kritika mellé alternatív megoldást is ajánl. Elfogadhatjuk érvelését: „Az egyházpolitika azt jelenti, hogy teszünk is valamit az egyházért, ezért szólalunk fel, ezért vagyunk ellenzékiek. Az ilyen egyházpolitizálást én a lelkipásztori minőség egyik elemének tartom.” Hasonlóképpen fogalmaz a mindenkori államhatalommal kapcsolatosan is: időnként éreztetni kell, hogy nincs minden rendjén! Föl kell számolni a „szatócs-szellemet”, amely szerint az államtól kapott segítség (kongrua, támogatás stb.) ellenében nekünk engednünk kell! Nem szabad feladni méltóságunkat, időnként az írásos tiltakozás vagy a memorandum eszközeihez kell folyamodni, meg kell fogalmazni önmagunk számára is az egyházi autonómia alapelveit, és „el kell menni önrendelkezésünk végső határáig”, ha az egyház érdekeiről van szó!

A beszélgetés vége felé előjönnek a legszemélyesebb kérdések is: a családról, az „elszámolásról”, a halálról. Kozma hittelt, egyszerűen mondja, hogy készül „a végsőkre”, „a jákóbi modellt” tartaná a legszebbnek úgy, ahogyan az 1Móz 49,33-ban olyan bensőséges hangulatot árasztva van megírva: „Amikor befejezte Jákób a fiainak szóló parancsokat, felhúzta lábait az ágyra, elhunyt, és elődei mellé került.” „Üres börtönddel” készül elmenni, kiírt magából mindent, és talán csak azt sajnálja, hogy nem tudott annyit adni a családjának, amennyire szüksége lett volna...

Az olvasó megrendülten, de hálás szívvel teszi le a könyvet. Örül, hogy

van egy ember, aki Istennek, népének, a teológiának, a tudománynak szentelte életét, és akire lelkesznmzedékek tekintenek úgy, mint a Professzor Úrra. Szerénysége, „kozmaszoltos” humora, elkötelezettsége még azokat is megérintette, akik nem voltak tanítványai. „Jobb vagyok, mint amilyenre kisszámú ellenségeim tartanak, de rosszabb, mint amilyenre nagyszámú barátaim értékelnek” – mondja egy helyen, és talán csak itt érzünk késztetést, hogy ellentmondjunk neki: a könyvet olvasva egyértelmű, hogy még ennél is jobb!

Elismerést érdemel Tunyogi Lehel is, a kérdező tanítvány, aki igazi partnerré válik a beszélgetésben. Teológiai műveltsége, széles látóköre, a gyakorló lelkészségből fakadó rálátása az egyházi életre feljogosítja őt arra, hogy elgondolkodtató kérdéseket tegyen fel. Nem ad „magas labdákat”, nem riad vissza a kényelmetlen kérdésektől sem (pl. homoszexualitás), de mindvégig tapintatosan kérdez úgy, hogy szinte alig van kérdés, amelyet Kozma Zsolt diszkréten *nem* válaszolna meg. A válaszokat úgy írja le, ahogyan azok elhangzottak, szögletes zárójelben még a beszélgetést kísérő hanghatásokat és gesztusokat is rögzíti, ezzel is előbbé téve az olvasó számára a kettejük közötti kommunikációt.

A könyv értékét emeli, hogy *Mieg és kentere* címen (visszafelé olvasva: *Eretnekségeim*) címen közli azokat a gondolatokat, amelyeket Kozma Zsolt a hivatalosnak mondott egyházi tanítástól eltérően vall: bibliaértelmezés-

ről, bibliakritikáról, a „sátánról” stb. Nagyon jó gondolat, hogy a beszélgetés különböző részeinél, az adott témát megvilágító, biblikus fénybe helyező elmélkedéseket olvasunk, amelyek Kozma Zsolt tollából származnak. Szintén jó elgondolás volt bizonyos mondatokat úgy kiemelni és vastag betűvel, külön fülbe szerkeszteni, amelyek summázzák Kozma Zsolt mondanivalóját, és így „aranymondásokként” is értékelhetők.

A könyv küllemi szerkesztése izlése – Fazakas Botond munkája. A megválasztott betűtípus elegáns, talán a papír lehetne jobb minőségű. A korrektúrát Szenkovics Enikő végezte, csupán egyetlen helyen vettem észre elírást („’58 decemberétől ’55 december 31-ig tartott”). A borítót Könczey Elemér a tőle megszokott igényesség-

gel tervezte, és azt az „Ecce homo” címet viselő, rácsok mögött lévő Krisztus-alakot ábrázolja, amely – Asztalos Lajos közlése nyomán – valamikor a Deák Ferenc utcában volt látható, és amelynek fényképe alapján a ’80-as években Kozma Zsolt és Juhász Tamás professzorok, az erdélyi viszonyokat hűen tükröző képeslapot készítettek.

Ajánlom a könyvet elolvasásra unitárius olvasóinknak még akkor is, ha rólunk, unitáriusokról csak egy-két megjegyzés erejéig olvashatunk. Hitet, alázatot, munkamódszert, biblikus-ságot, gondolkodásmódot lehet belőle tanulni egy olyan embertől, akinek a leckekönyvekben levő aláírásából időnként „Kozmazsolt” helyett „Kozmasors”-ot lehetett kiolvasni.

Koppándi Botond

Klaus Douglass: *Isten szeretetének ünnepe. Az istentisztelet mai formáiról.* Kálvin Kiadó. Luther Kiadó. Fordította: Sággy Balázs. Budapest, 2005, 294 oldal.

Nagyszerű könyvet tanulmányozhat az, aki kézbe veszi a meglehetősen vegyes megítéltetésű német evangélikus lelkésznek, Klaus Douglassnak, magyar nyelven megjelent legújabb könyvét. A Kálvin kiadónál 2001-ben megjelent „*Megalapozott hit*”, valamint a 2002-ben lefordított és nagy visszhangot kapott „*Az új reformáció. 96 tétel az egyház jövőjéről*” című könyvek publikálása után ismertté vált Douglass (aki 2005-ben, a Studium Academicum

Alapítvány meghívására Erdélyben is tartott előadást református lelkészeknek!) ismét olyan könyvvel jelentkezett, amely sok elismerést hozott, de rengeteg bírálatot is kapott. A szerző – szerencsére – tisztában van azzal, hogy „egyesek szerint az *Isten szeretetének ünnepe* forradalmian újszerű, sőt egyenesen botrányos könyv”, de megnyugtatólag mondja, hogy általa nem felfogatni akar, hanem: „...szeretném a fejről a talpára állítani azt, amit mi

itt Nyugat-Európában istentiszteletnek nevezünk”.

Olyan időszerű témához nyúl, amelyről ő maga is tudja, hogy sok lelkeszt, gyülekezeti vezetőt és egyháztagot foglalkoztat, ez pedig az istentisztelet, a klasszikus értelemben vett „Isten szeretete megünneplésének” elmélyítése és megújítása. A könyv borítóján olvasható három alapvető kérdés azt sugallja, hogy érdemes a könyvet áttanulmányozni: *Miért nem csak a lelkipásztorok ügye az istentisztelet?; Hogyan járulhatnak hozzá a hívők az istentisztelet élőbbé tételéhez?; Hogyan lehet az egész életünk istentisztelet?* – És a könyvben valóban választ találunk ezekre a – valljuk be – minket is foglalkoztató kérdésekre.

A könyv négy nagy részre tagolódik: Rögtön az elején olvashatjuk a szerző Előszavát, amelyet a magyar olvasókhoz intéz, ezután olvassuk a könyv eredeti kiadásához írt előszót, amely „Az emberközeli istentisztelet után kutatva” címet kapta, majd következik a könyv fő része, az istentisztelet formáinak kritikájától, a liturgia alkotóelemeinek az elemzésén keresztül, a konkrét, az istentiszteletet elmélyítő és megújító javaslatokig. Ezek után jön a záró rész, amely egy olyan Függelék tartalmaz, amely „Az élő istentisztelettől az élő gyülekezetig” címet viseli, és az olvasót saját gyülekezetének elemzésére buzdítja, néhány gyakorlati tanácsot és felhasználható kérdőívet nyújtva segítségül.

A magyar olvasókhoz írt előszóban Douglass elmondja, hogy valójában tizenkét könyvet tart kezében az olvasó, amelyet bárhol elkezdhet olvasni, hiszen különálló egységekként is megállják a helyüket. Elmondja, hogy benne az istentisztelet megújításának különböző módzatairól olvashatunk, mégpedig az evangélikus liturgia tíz fő alkotóelemének (Zene, Bűnvallás, Imádság, Dicséret, Prédikáció, Prófécia, Hitvallás, Úrvacsora, Áldás, Adakozás) vizsgálata révén. Ezek után ismerteti azt a három szempontot, amely alapján a könyv íródott. Ezek szerint: az istentiszteletet ki kell szabadítani az „egyszemélyes showműsor” kötöttségeiből; az istentiszteleti elemeket a résztvevők magánéletében is szerephez kell juttatni; illetve: az istentisztelet történéseinek a gyülekezeti élet minden területén tükröződnie kell! Douglass arra akar rábírni, hogy gondolkozzunk el azon, hogy vajon istentiszteleteink hűen tükrözik-e az örömhírt, az evangéliumot?

A könyv német nyelvű kiadásához írt előszó „Az emberközeli istentisztelet után kutatva” címet viseli, ezzel is jelezve az író szándékát. Douglass meggyőződése, hogy az emberközelség nem jelent Istentől való eltávolodást, hanem annak tudatosítását, hogy, Isten szolgálata mellett, az istentisztelet feladata az, hogy az embert felszabadul-tá, szeretetteljessé és étellel telivé tegye. Beszél saját háttéréről, a Frankfurt egyik elővárosában levő gyülekezeté-

ről, ahol ő a könyvben leírtakat gyakorlatba ültette azáltal, hogy – szándéka szerint – úgy juttatta el híveihez az evangéliumot, a „jó hírt”, hogy ők megtapasztalták Isten szeretetét, és istentiszteletükön kifejezésre juttatták életérzéseiket. Ugyanaz volt a célja – vallja –, mint Lutheréknek: nem akart új tradíciókat létrehozni, hanem az egyházat a Szentíráshoz, az istentisztelet formáit pedig a mostani korhoz szerette volna igazítani. Meggyőződése, hogy „a keresztyén ember egész életének istentiszteletté kell válnia”, a vasárnapi aktus csak a csúcspontja mindannak, ami a hétköznapokon megnyilvánul. Végül megnyugtatja azokat, akik felforgatással vádolják őt: „Teljesen meg vagyok győződve arról, hogy a következő évezred istentisztelete sem fog lényegileg új elemekből állni, hanem ugyanazokból a régi részekből fog felépülni, amelyek már a bibliai időkben elterjedtek.” Ehhez azért hozzászói: „Persze újra életszerűvé kell őket tenni időszerű módosításokkal, és a hangsúlyok megváltoztatásával.” Könyvét elsősorban az ún. „világiaknak” ajánlja, mert meg van győződve arról, hogy az „emberközeli istentiszteletet” úgy lehet létrehozni, ha azoknak menetét elsősorban a gyülekezetek tagjai alakítják, mert – felfogása szerint – csak így „lendülnek mozgásba” a gyülekezetek. Természetesen, a könyvet a lelkészek figyelmébe is ajánlja, akiknek közreműködése nélkül a változtatások nem jöhetnek létre. Meggyőződése, hogy könyve való-

jában „gyülekezetépítési könyv”, amely az aktív gyülekezeti tagok és a lelkészek közös munkálkodását feltételezi.

A könyv gerincét a harmadik rész adja, amely a maga nemében szintén három alfejezetre tagolódik. Ennek első része azokat az okokat taglalja, amelyek miatt a legtöbb istentisztelet nem képes megszólítani a mai embert, és ő a fő problémát abban látja, hogy az emberek nagy része nem érti az istentiszteletek lényegét, sőt formai felépítését sem. Douglass egy képzeletbeli konfirmandus, bizonyos Rudi szemszögéből vizsgálja az istentiszteletet, aki első ízben megy templomba, és semmit sem ért az ott történekből, majd egy „gyorstalpaló liturgikai tanfolyammal” szeretné Rudinak, és így természetesen az olvasónak is bemutatni a hagyományos istentisztelet legfontosabb elemeit. Az ezt követő rész képezi a könyv törzsét, hiszen lépésről lépésre végighalad a hagyományos lutheránus istentisztelet fentebb említett tíz fő elemén. Ebben persze vannak az unitárius olvasó számára irreleváns(nak tűnő) részek (pl. Apostoli hitvallás, Bűnvallás, Dicséret), de jó része a mi istentiszteleti rendünkben is megtalálható liturgiai elemmel (pl. Zene, Imádság, Prédikáció, Áldás, Adakozás) foglalkozik. Háromlépéses módszerrel elemzi a szertartás egyes összetevőit: Az első lépés a „megértés”, amely rövid teológiai elemzéssel kezdődik, illetve arra próbál választ adni, hogy milyen szerepe van az illető elemnek az isten-

tiszteletben, hogyan alakult ki, mi az üzenete az ember számára? A második lépés az „átérés” lépése, amikor is különböző gyakorlatok és beszélgetésindító felvezetések révén segít közelebb hozni saját életünkhöz az adott istentiszteleti részt úgy, hogy módszerként az „átélést” ajánlja, mely révén egyéni leg és csoportokban is a ráción túlmutató, eleven tapasztalássá lehet tenni a liturgia egyes elemeit. A harmadik lépés az elemzés során a „megvalósítás”, mely az újonnan szerzett felismeréseket akarja konkrétan beépíteni az istentisztelet menetébe, illetve a gyülekezet mindennapi életébe. Tanácsokat kapunk arra nézve, hogyan lehetne változtatásokat bevezetni az istentiszteletbe, illetve a gyülekezet egészében milyen változtatásokat lehetne eszközölni.

A könyv gerincének harmadik részét képezi az a konkrét 111 javaslat, amelyekről Douglass azt állítja, hogy belőlük tetszés szerint válogatva saját gyülekezeti helyzetünkre alkalmazható módszerekkel tehetjük vonzóvá istentiszteletünket. Tíz nagy részre osztja javaslatait, a liturgia és gyülekezeti élet egészére vonatkoztatva. Foglalkozik az ún. „külsőségekkel”, mint az istentisztelet időpontja, a templom környezete, a padok kényelme, hallhatóság, fényviszonyok, a vendégek fogadása stb., tanácsokat ad a lelkészeknek az istentisztelet előzményeivel, illetve a bevezetésével kapcsolatosan, beszél a keresztelés gyülekezeti eseménnyé tételének fontosságáról, a gyermekisten-

tiszteletek és a családi istentiszteletek összekovácsoló erejéről, tanácsokat ad a prédikáció szemléletesebbé tételével kapcsolatosan az istentisztelet utáni közösségi együttlét fontosságáról és az elköszönés szabályairól, illetve a végén megmutat egy alternatív istentiszteleti formát, amelyet ő a Frankfurt melletti gyülekezetében gyakorol.

Végül: a Függelék olyan tanácsokat és segédanyagokat tartalmaz, amelyek a gyülekezeti élet egészére vonatkoznak. Kérdőív segítségével felmérhetjük: hogyan működik a gyülekezetünk, illetve eligazítást találunk a gyülekezet természetes épülésének menetéről. A „Természetes Gyülekezetépítés Intézete” által kidolgozott alapelveket ismerteti, amelyek – véleménye szerint – érvényesek az egész világra, és amelyek közül talán érdemes a növekvő gyülekezetek nyolc jellemzőjét ismertetni. Ezek: 1. A feladatokat megosztó vezetés 2. Karizmákra építő munkatársi kör 3. Szenvedélyes lelkiség 4. Cél-szerű struktúrák 5. Inspiráló erejű istentisztelet 6. Önmagukban egységet alkotó kiscsoportok 7. Az igényekhez igazított evangelizáció 8. Szeretetteljes kapcsolatok.

Douglass ismerteti az Intézet kutatásainak talán legfontosabb felfedezését, amely – biblikusán szólva – a „magától növekedő mag” elvének az (újra)felfedezését jelenti, és amely így szól: „Ahelyett, hogy Jézus Krisztus gyülekezetét a saját erőnkkel próbálnánk felvirágoztatni, inkább Isten

építő munkájának kell egyre nagyobb teret engedni. Akkor Isten azt fogja tenni, amit megígért: „Ő adja a növekedést.” (1Kor 3,6)

Az *Isten szeretetének ünnepe* át-tanulmányozása után elmondhatjuk, hogy gondolkodásra készítő, istentiszteleteink milyenségének, gyülekezeti életünk lelkiségének megvizsgálásra sarkalló művet tartottunk kezünkben. Olvasása közben gyakran érnek „nagy felismerések”, eddig ki nem mondott, meg nem beszélt, de a lelki igény szintjén ott lévő érzések. Az ember akaratlanul is saját egyházát látja maga előtt, saját egyéni és közösségi istentiszteletét teszi a Douglass által élénk tett mérlegre. Irigyeljük a szerző szabadságát, mert úgy tűnik, hogy őt nem köti semmilyen előírás – „Dobd ki ágendáskönyvedet!” – mondja –, gyakran elkaphat a lelkesedés – „ezt nekünk is meg kell tenni, azzal mi is szembesülünk” –, de olykor azt látjuk, hogy javaslatai, sajátos viszonyaink között, (még) nem megvalósíthatók. Nem hisszük, hogy könyvét kézikönyvként tudnánk hasznosítani, de sok olyan gyakorlati tanácsa van, amelyekről tudjuk, hogy mi magunk is alkalmazhatnánk. Józan, „a Rudik” fejével gondolkozó érvelései tudatosítják bennünk azokat a hiányosságokat, amelyek elindíthatják bennünk azt az igényt, hogy gyülekezeti életünket és szertartásainkat Isten szeretetének ünnepévé és életünk minden napján megnyilvánuló, lélekemelő élménnyé tegyük.

A világos szerkezetű könyv könnyen olvasható és tanulmányozható. A kulcsfogalmak lapszéli kiemelése által a fő mondanivaló bármikor visszakereshető. Olvashatjuk akár részeiben is, az írói útmutató ajánlást követve. A kissé egyszerűnek tűnő szürke borító nem sejteti, hogy a szép nyomdai kivitelezésű, a szemnek kellemes betűtípussal nyomtatott könyv milyen inspiráló élményt tartogat. A könyv fontosságát bizonyítja, hogy az evangélikus és a református egyházak kiadói egyaránt fontosnak tartották megjelentetését. Dicséret illeti Sághy Balázs evangélikus lelkészt, aki gördülékeny, élvezetes magyar nyelvre ültette át a német szöveget.

Jó szívvel és a továbbgondolás reményével ajánlom a könyvet az olvasónak! Ajánlom tanulmányozásra lelkésztársaimnak, akik a jelenlegi liturgikai keretek között is sok olyan gyakorlati tanácsot találnak benne, amelyeknek segítségével tartalmassá tehetik istentiszteleteiket. Ajánlom az egyházközségek felelősen gondolkodó tagjainak, akik az egyház hű munkásaiként azt szeretnék, hogy minden istentiszteletünk lelki élményt és szellemi felfrissülést hozzon számukra. És végül, ajánlom egykori teológus társaimnak, akikkel a '90-es évek végén megálmodtuk az Istenhez és emberhez szóló, lelki és szellemi igényeinket egyaránt kielégítő istentiszteletet. Talán akad valaki, aki megírja a könyv unitárius változatát!

Koppándi Botond

ABSTRACTS

The Dialogue between Christianity and Other World Religions: A Unitarian Reflection

This study deals with a very important and pressing theological issue: the necessity and possibility of interfaith dialogue between Christianity and other world religions.

The terms *interfaith* and *interfaith dialogue* refer to cooperative and positive interaction between people of different religious beliefs and spiritual traditions, at both the individual and institutional level, with the aim of defining common ground by concentrating on similarities between faiths, understanding of values, and commitment to the world. It is distinct from syncretism or alternative religion, or global theology, in that dialogue often involves promoting understanding between different religious traditions to increase acceptance of others, rather than to synthesize new beliefs. There is a view that the history of religion shows conflict has more often been the state of affairs rather than dialogue.

Throughout the world there are local, regional and international interfaith initiatives. The author describes the three models that have dominated Christian attitudes toward other religions: exclusivist, inclusivist and pluralistic.

The study tries to give an answer to the question: How, in all our diversity, can we humans learn to live together fruitfully, productively and peacefully in today's complex and interconnected world?

The study also presents positions of Transylvanian Unitarian theology for promoting interfaith dialogue in the past and in contemporary time.

Forced to Find a Way. Strategies of the South Transylvanian Unitarian Church

The Second Vienna Arbitration Act, despite the continuity of being a public law, created a new situation in the life of that portion of the church that remained in Romania. The Hungarian and Romanian nation-building strategies were antagonistic and resulted in the South Transylvanian minority's situation becoming more oppressive: both the Hungarian and Romanian sides turned this minority into an argument for their own side.

It is known that the Romanian side wanted to recover their lost territories and build up a homogenous, uniform nation state, while the Hungarian side wanted back those regions which were still under Romanian authority.

This paper aims to describe the demographic, administrative, political, and educational context as well as the church's social situation in South Transylvania. It points out those

strategies of the Unitarian Church that helped them compensate against the negative tendencies harming church life that emerged as a consequence of the Second Vienna Arbitration Act.

A Preliminary Study of the History of Mihály Csáky's Letter

The letter of Mihály Csáky dated 15th February 1571 and addressed to Péter Melius is a very important document. Some scholars consider the letter as proof of János Zsigmond's decree concerning censorship. Although this affirmation could be questioned, the importance of the letter is without doubt. This essay looks at how the idea of censorship appears in those individual documents, which contain the prince and the chancellor's positions.

The conclusion is that censorship was equally valuable for all those protestant groups who were debating with each other. In fact they were warned against upsetting the public order. Therefore it can be concluded that prior to 1569 neither the chancellor nor the prince could be considered Unitarian.

Comenius Polemical Essays against Unitarians. A Collection of Texts

This study presents two anthologies edited by Erwin Schadel and his staff that might stir the interest of those who focus on the cultural history of Transylvania. The anthology contains the texts, most of which were written in Amsterdam in the years 1659–1662 by the great Bohemian philosopher Johann Amos Comenius. One anthology contains the original texts written in Latin and the other the German translations. Comenius's polemical essays are interwoven with many reminiscences. He argues his distinctive opposition towards the Socinian theologian Daniel Zwicker, who moved from Germany to Amsterdam. Hungarian academic literature almost disregarded these texts, although in the second part of the 17th century the Transylvanian Unitarians made use of his arguments. Those scholars who are interested in the 17th century might notice that this Bohemian thinker paid special attention to some peculiarities of Transylvanian Unitarian theology. The anthology edited by Erwin Schadel and his team is complimentary, although the footnotes and comments give proof of a modest knowledge relating the various antitrinitarian tendencies within Transylvanian Unitarianism.

CUPRINS

STUDII

Elek Rezi	
Instrumentul noii revelații. Reflectare unitariană asupra dialogului dintre creștinism și religiile mondiale.	5
János Pál	
Căutare de drum pe o traiectorie silită. Contribuții la istoria Bisericii Unitariene din Transilvania de Sud – 1.	22
Dávid Molnár	
Completare la preistoria scrisorii lui Mihály Csáky	45
Mihály Balázs	
Culegeri de texte din disputele lui Comenius împotriva unitarienilor	52

ATELIER

Árpád Szabó	
Ne invocă istoria.	67
János Káldos	
Istoria Bisericii Unitariene din Transilvania 2.	70
Gizella Hoffmann	
Acumulare de cunoștințe de secole	77
Toast cu pocalul Berde rostit de curatorul protopopiatului, Béla Darkó cu ocazia sesiunii Consistoriului din anul 2006.	79
Toast cu pocalul Berde rostit de directoarea de gimnaziu Margit Varró cu ocazia sesiunii Consistoriului din anul 2009	81

PREDICI

Dávid Gyerő	
A deveni discipol – pe drumul spre Emmaus	83

Botond Koppándi	
Mărturie ospitalieră	87
Dénes Pálfi	
„Ce am eu a face cu Tine, Isuse?”	91

RECENZII

Sándor Kovács: <i>Istoria Bisericii Unitariene</i> [Unitárius egyháztörténet] (dr. György Gaal)	95
<i>Antrenat în discuție. [Szóra bírva] Lehel Tunyogi în discuție cu profesorul Zsolt Kozma</i> (Botond Koppándi)	100
Klaus Douglass: <i>Despre formele de astăzi ale slujbelor bisericești</i> [Gottes Liebe feiern. Aufbruch zum neuen Gottesdienst] (Botond Koppándi)	104
Abstracts	109

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**

Redactor responsabil: **dr. Árpád Szabó**

Redactor: **Tamás Jakabffy**

Îngrijirea textelor/corectură: **Miklós Kürti**

Tehnoredactor: **István Ruzsa**

Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Julianne Brandt, dr. Szabolcs Czire,
dr. Ildikó Horn, Botond Koppándi, Lehel Molnár B., dr. Elek Rezi**

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania

Tel: +40 264 593236, +40 364 405558; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.com

Tipărit în Tipografia GLORIA, Cluj. ISSN 1222-8370.

CONTENTS

STUDIES

Elek Rezi The Dialogue between Christianity and World Religions: A Unitarian Reflection.	5
János Pál Forced to find a way. Strategies of the South Transylvanian Unitarian Church.	22
Dávid Molnár A Preliminary Study of the History of Mihály Csáky's Letter	45
Mihály Balázs Comenius Polemical Essays against Unitarians. A Collection of Texts	52

WORKSHOP

Árpád Szabó Addressed by the History	67
János Káldos The History of the Transylvanian Unitarian Church Vol. 2	70
Gizella Hoffmann A Collection of Centuries Old Knowledge.	77
Béla Darkó District Lay President: Toast with the Berde Cup at the Meeting of the Supreme Consistory in 2006	79
Margit Varró School Director: Toast with the Berde Cup at the Meeting of the Supreme Consistory in 2009	81

SERMONS

Dávid Gyerő On the Road to Emmaus.	83
---	----

Botond Koppándi Gracious Testimony	87
Dénes Pálfi „What do you want with me, Jesus?“	91

BOOK REVIEW

Sándor Kovács: Unitarian Church History [Unitárius egyháztörténet] (György Gaal)	95
Lehel Tunyogi: Drawn out. Interviews with Zsolt Kozma [Szóra bírva. Kozma Zsolttal beszélget Tunyogi Lehel] (Botond Koppándi)	100
Klaus Douglass: Gottes Liebe feiern Aufbruch zum neuen Gottesdienst [Isten szeretetének ünnepe. Az istentisztelet mai formáiról] (Botond Koppándi)	104
Abstracts	109

Founded in 1861. Edited by the Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**
Responsible Editor: **dr. Árpád Szabó**
Editor: **Tamás Jakabffy**
Copyreader: **Miklós Kürti**
Layout: **István Ruzsa**

Members of the Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Julianne Brandt, dr. Szabolcs Czire,**
dr. Ildikó Horn, Botond Koppándi, Lehel Molnár B., dr. Elek Rezi

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405558; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.com
Printed in the GLORIA Printing House. ISSN 1222-8370.

MEGRENDELÉS

Belföldi előfizetőknek:

egyes szám ára: 10 lej, előfizetés egy évre: 40 lej

Külföldi előfizetőknek:

éves előfizetés: 3000 Ft (+ postaköltség Magyarországra)

éves előfizetés: 10 EUR (+ postaköltség)

Előfizetési szándék jelezhető:

a Kiadványterjesztő hivatalban (Szabó Zoltán nevére):

postacím: 400105 Cluj, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9.

elektronikus cím: keresztenymagveto@unitarius.com;

tamas.jakabffy@unitarius.com

telefon: +40 364 405557

Külföldről az előfizetés összegét kérjük az alábbi

bankszámla-számok valamelyikére küldeni:

forintban: RO38 BTRL 0131 2205 9343 72XX

euróban: RO77 BTRL 0130 4205 9343 72XX

Banca Transilvania Cluj, SWIFT: BTRLRO22

Számlatulajdonos: Episcopia Unitariană,

Cluj, România, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9.

Éreztük, hogy egyházunkban, úgy is mint egyikében a magyar egyházaknak, szükséges, sőt halaszthatatlan ideje valamit irodalmi úton nemcsak különleg, hanem szellemi erőtlőkénk tervszerű összpontosítása által is tenni, s hogy itt nem egyesek önérdekének, hiúságának kielégítése, hanem a mi közös érdekünk, becsületünk forog fenn; arról van kérdés: a legjobb erők s buzgó jóakarát egyesítése által bizonyosságát adni annak, hogy hitfelekezetünknel éltrevalóság, némi tudományi és erkölcsi súly s tevékeny közszellem van.

Keresztény Magvető 1861.

ISSN 1222-8370

9 771222 837019